

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

6

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний
і науково-літературний
місячник

Видає
Українська Видавнича Спілка

A REFEREED

No. 6 (471), June, 1987, Vol. XL

LIBERATION PATH

Ukrainian Political,
Social, Scientific & Literary
Magazine

Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

ISSN: 0042-9422

Відповідальний Редактор — Ілля Дмитрів
Заступник Відповідального Редактора — М. В. Поврозник

Члени Редакційної Колегії:

проф. д-р Г. Васькович, проф. д-р С. Галамай, Ю. Заблоцький
проф. д-р М. Кушнір, інж. В. Олеськів, ред. Л. Полтава,
проф. Б. Романенчук, д-р Б. Стебельський, проф. П. Цимбалістий
Літературно-мовний консультант — Святослав Караванський

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N1 1LF, Tel.: 607 6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« НА 1987 РІК

К р а ї н а	Річна передплата	Піврічна передплата	Чвертєрічна передплата	Окреме число
Австралія	55 дол.	30 дол.	17 дол.	5 дол.
Австрія	700 шіл.	400 шіл.	250 шіл.	65 шіл.
Аргентина (амер. дол.)	40 дол.	20 дол.	10 дол.	4 дол.
Бельгія	2000 б.фр.	1100 б.фр.	600 б.фр.	200 б.фр.
В. Британія	25 ф.	13 ф.	7 ф.	2,50 ф.
Канада	55 дол.	30 дол.	17 дол.	5 дол.
США	50 дол.	27 дол.	15 дол.	5 дол.
Німеччина	110 н.м.	60 н.м.	35 н.м.	12 н.м.
Франція	250 фр.	130 фр.	70 фр.	25 фр.
Швеція	250 кор.	130 кор.	70 кор.	25 кор.

В усіх інших країнах — рівновартість американських доларів.

Передплату просимо вносити наперед, безпосередньо на адресу
Адміністрації »Визвольного Шляху« в Лондоні, або, якщо це Вам
вигідніше — на адресу нашого Заступника у Вашій країні, яку
знайдете на сторінці 3-ій обкладинки.

Чеки виставляти на: Ukrainian Publishers Ltd.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І ПУБЛІ-
ЦИСТИЧЕСЬКА ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 6 (471)

ЧЕРВЕНЬ, 1987

Річник XL

Зміст VI-ої книжки

У Свято Державности

Степан Бандера: АКТ 30 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ	643
«УКРАЇНА ДЛЯ УКРАЇНЦІВ»	648

Питання національного визволення

Ярослав Гайвас: СУЗІР'Я ВЕЛЕТНІВ (Продовження, 6)	660
Оксана Романишин: У 50-РІЧЧЯ ВЕЛИКОГО ПРОЦЕСУ ОУН У ЛЬВОВІ 1936 РОКУ	670
В. Кульчицький Гут: ДОКТРИНА РЕГАНА	686

В Тисячоліття Хрещення України

Євген Крамар: ДОСВІТКИ ЕПОХАЛЬНОЇ ПОДІЇ (Продовження, 3)	693
Іван Вергун: СВАНГЕЛІЯ У СВІТЛІ НАУКИ	705

Наука, дослідни

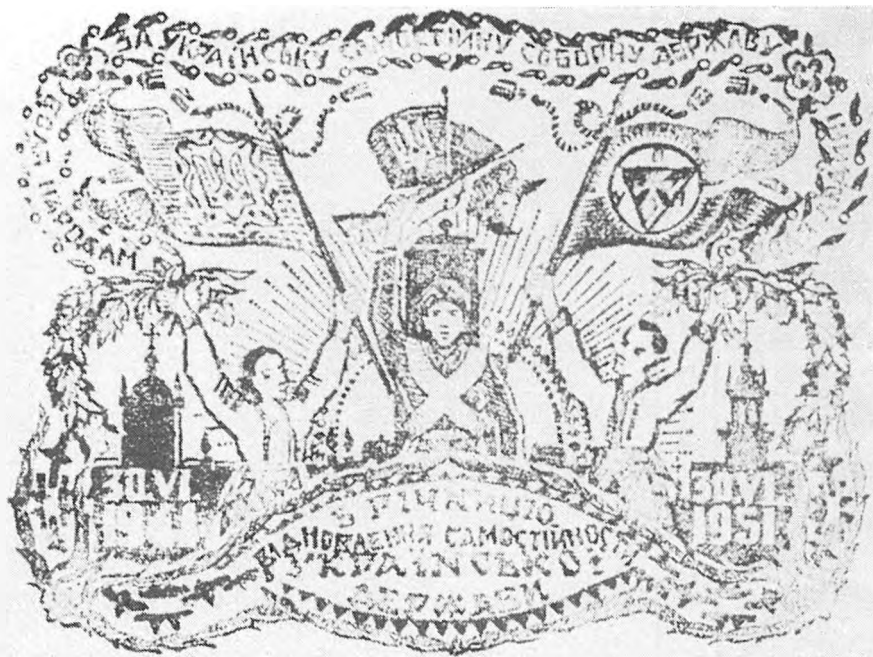
Лешек Бжоза: УЧАСТЬ КОЗАЦТВА У ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ 1621 РОКУ	719
Д-р В. Трембіцький: МІЖНАРОДНИЙ СТАТУС ДЕРЖАВ СХОДУ [1917-1923]. (Продовження, 4)	727

Оповідання, новелі, спогади

І. Иршавець: ЗОШИТ КАТОРЖНИКА (Продовження, 3)	737
Валентин Боковський: ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ (Продовження, 2)	748
Лариса Богораз: ДОЛЯ НАТАЛІЇ КОСТЕНКО	756

*

— ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»	766
— ПРИЄДНАЛИ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ	768

Бан на 100 карбованців, виданий в Україні в 1951 р., в 10-річчя Акту 30 червня 1941 року, на потреби визвольної боротьби. Бан у двох кольорах — чорному і червоному.

У Свято Державности

Степан БАНДЕРА

АКТ 30 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ

Коли мова про акт 30 червня 1941 р. і дальші події, то треба висвітлити головні моменти, щоб усунути різні нерівні, свідомо чи несвідомо розповсюджені, шкідливі для української політики інтерпретації.

Революційний Провід ОУН рішився на такий шлях ставлення визвольної справи у зв'язку з німецько-большевицькою війною пляново, після всестороннього обміркування.

Було ясно, що гітлерівська Німеччина не думає позитивно ставитися до справи державної самостійности України, а з другого боку, не хоче відразу викликати боротьбу українського народу проти себе. Невиразною політикою, тактикою обіцянок, що не зобов'язують, і проволок, підтримуванням надій на державну самостійність України після закінчення чи то вирішення вислідів війни з ССРСР, гітлерівський режим плянував не допустити до того, щоб прагнення українського народу до державної самостійности спрямувалося рішуче проти Німеччини.

Берлін не хотів мати проти себе Українцв, намагався втягнути її насамперед у свою війну проти ССРСР і тим зв'язати її з усією своєю політикою, позбавити можливостей провадження незалежної української політики, використати і у значній мірі виснажити сили України у війні, а далі відомо, яку долю готував Гітлер Україні.

Було ясно, що у відношенні до гітлерівської Німеччини не можна було сподіватися на успішність переговорів, ставлення вимог, переконування тощо. Такі заходи були заздалегідь засуджені на неуспіх і могли мати значіння тільки тактичних прийомів, щоб мати такі атути і щоб приховати підготову до дій по іншій лінії. Справжня ж самостійницька політика мусіла йти шляхом доконианих фактів, власної ініціативи, не оглядаючись на політику Німеччини, а коли треба, то виразно проти неї. Український народ мусів на початку нової ситуації, створеної военними подіями на його землях, виразно і рішуче сказати своє слово, творити своє

життя за власною волею, власними рішеннями. І так сталося. Проголошення Народніми Зборами у Львові відновлення Української Держави, створення Тимчасового Державного Правління, проведення всенароднього плебісциту у формі висловлення волі народу на масових відкритих маніфестаціях, зборах-здвигах на всій українській землі, вільній від большевицької окупації, розгортання державного будівництва у всіх галузях — все це довершилось власною волею і власними силами українського народу, незважаючи на бажання і ставлення німців, проти їхньої волі.

Ми глибоко переконані, що честь нації, історична і політична конечність наказували так поступати. Ми не мали надій на те, що такі довершені факти і так виявлена рішуча воля українського народу вплинуть на зміну політичних плянів Гітлера супроти України. Їх ніщо взагалі не могло змінити. Але тільки рішучі і довершені діла з нашого боку могли створити ясну ситуацію, перекреслити найнебезпечніші для України підступні гітлерівські задуми й зберегти відкритий, чистий шлях для дальшої незалежної визвольної політики.

Такими ділами була передовсім виразно висловлена воля українського народу, що він сам вирішує питання свого життя, завжди змагає до відновлення своєї суверенної держави, а відношення між Україною і сторонніми силами ставить у залежність від їх пошани суверенних прав українського народу, визнання його суверенної Держави. З цих позицій Україна не відступає ніколи, в кожній ситуації, і своїх природніх прав на державну суверенність не зрікається і під натиском наймогутніших сторонніх сил.

Доконані державнотворчі акти мали вирішне значення для скеровання і кристалізації основних внутрішніх процесів, які відбувалися в цілому українському народі від літа 1941 р. Вони були виразно спрямовані до державної суверенності. Серед величезних змагань світових потуг могла губитися, приникнути справа української державності. Червень 1941 року запобіг тому і поставив її в центрі політичного розвитку серед воєнної бурі на Сході Європи.

Основна лінія облудно-підступної політики Гітлера супроти України була перекреслена. Німці спершу не намагалися її повернути й утримати, сподіючись від її успіху дуже багато. Тому вони не виступили відразу з властивою їм безоглядністю, пробували ліквідувати справу тихцем, зам'яти, відсунути. Коли ж стало видно, що це через рішучу й виразну українську поставу не вдається, тоді німецька політика була примушена розкрити свої карти, показати дійсне відношення і пляни. Німецькі репресії і курс одвер-

тої ворожо-окупантської політики відкрили очі всім, оголили істоту німецької «остполітік» і створили виразні фронти.

Дехто закидає, що під час Акту 30 червня 1941 р. були вжиті фрази і жести приязного супроти Німеччини тону.

В цій справі пора сказати одверте слово, бо наша правда ясна і чиста, і треба припинити фальшиве змальовання дійсності. Ми обстоюємо завжди незалежність української політики, яка керується тільки українською рацією, а не кокетуванням (безуспішним!) із сторонніми силами. Стоїть питання про основну лінію української політики під час минулої війни, зокрема супроти Німеччини.

Війна Німеччини з іншими державами, доки вона не зачіпала України, вимагала від нас повної неутральности. Україна, поневолена большевицькою Росією і в стані боротьби з нею за своє самобутнє існування, за державну суверенність, не мала змоги, ні рації будь-як втручатися в справи чужої війни.

Коли ж напередодні 1939-1940 р. з німецького боку були виявлені намагання на західних окраїнах і в Польщі втягнути українців у війну на заході і вербувати їх до спеціальних військових частин, призначених на західній фронт, Організація і все українство поставилися до цього рішуче негативно. Це пройшло немов непомітно, бо справа була неголосна, але нею було позначене важливе політичне рішення.

Коли ж Німеччина пішла війною проти Росії, нашого ворога, то Україна не могла прийняти неприхильно цього факту. Але тим ще не розв'язувалося питання взаємин між Україною і Німеччиною. Воно мусіло залежати тільки від одного: як поставиться Німеччина до державної суверенности України, чи буде шанувати українську суверенність, українські інтереси, чи буде шукати в Україні союзника проти большевицької Росії, чи трактуватиме Україну як воєнну здобич і об'єкт своїх цілей. Українська самостійницька політика не могла керуватися тим, що гітлерівська Німеччина така, чи така, отже ми відразу проти неї. Ми мусіли і стали на позиції незалежної реалізації наших національних цілей, оборони наших прав і інтересів. А далі мусіла сказати своє слово Німеччина.

Коли мало бути розв'язане таке глибоке рішення — згода чи боротьба між Україною і Німеччиною, то тут важили лише історичні великі питання, а не другорядні чи далекі для нас моменти. І ще одно: коли в такій ситуації мала бути боротьба між нами, то треба було, щоб її неспровоковано і виразно спричинила Німеччина потоптанням прав і волі українського народу. Тому наша лінія

дії була чітка: невідступне відстоювання справи державної незалежності, а під умовою шанування її — готовість до приязних взаємин і до спільної війни проти большевицької Росії, і тільки проти неї.

Таку політичну лінію ми вважаємо за єдино правильну, її ми намітили, її реалізували і важкими жертвами відстояли — і до неї завжди признаємося. Віримо, що історія її повністю схвалить. А чужий політичний світ також мусить об'єктивно визнати за нами слушність і шанувати нашу поставу.

І ще з одним закидом ми зустрічаємося: чому ОУН так помітно висунулася на перший плян у відновленні державності в 1941 р., чому виразно зазначила свою ініціативу й на чільні місця у відроджуваному житті висунула своїх членів?

Ті, хто шукають матеріялу для обвинувачень, вбачають за цим амбіції, жадобу влади, перегони, щоб хтось нас не випередив, і т.п., а не хочуть бачити того, що наочно виявилось в живій дійсності. Отже, тут вирішальними були три питання: питання самого проведення пляну, питання відповідальності і питання збереження зайнятих позицій.

Все, що було зроблено в червні-липні 1941 р., можна було провести тільки порядком революційним, захопленням німців розполохом, дуже швидким і рішучим діянням. Це могла і мусіла підготувати й організувати сама ОУН. Якби справа була спрямована на рейки спільної міжорганізаційної дії, гестапо задалегідь її паралізувало б.

Було передбачено наперед, що німці поставляться ворожо, застосують безоглядні репресії, будуть намагатися змусити до відступу, скасування і т.п. Так і сталося. Від самого початку ув'язнення членів Державного Правління й частини Проводу ОУН представники німецького уряду старалися всякими методами схилити до скасування чи саморозв'язання Державного Правління.

Представники Розенберга запевняли, що німецький уряд не виступає проти державної самостійності, тільки з нею треба зачекати, а насамперед концентрувати все для розгрому ССРСР, пропонували широку співпрацю з українцями, давали термін 2 роки для поступового запровадження державної самостійності України і т.п. Коли ж такі обіцянки не могли спонукати до скасування актів, тоді прийшли на чергу ультимативні домагання з загрозами репресій супроти Організації і цілого народу, як у ворожій країні. І нарешті дійшло, як відомо, до застосування цих погроз.

При підготовці відновлення самостійної Української Держави проти волі Німеччини передбачалося такий розвиток і враховано

німецькі репресії. Отже, йшлося про те, хто, який політичний чинник виступатиме як відповідальний, з усіма наслідками цього.

Треба було виступити з відкритим шоломом. Коли не було змоги в даній ситуації зброєю боронити українську державу, то було конечно, щоб ті, хто її очолили, не ховались ніяким способом і не зреклися її під жодним тиском.

Революційна ОУН вважала, що мусить взяти на себе відповідальність і обов'язок відстояти перед світом і перед ворогом право і волю українського народу. Тому в самому Акті 30 червня була виразно зафіксована ініціатива ОУН, а Державне Правління очолює член Проводу ОУН. Зроблено все так, щоб на Організації зосередилася відповідальність, а слідом за цим і всі репресії ворога, спрямовані проти української держави, впали на ОУН, яка була заготована і підготована до боротьби, а не на інші українські політичні чинники.

В той період ОУН мусіла висунутись на чоло. Інші політичні чинники були готові йти цим шляхом доти, поки не дійшло до неминучого, одвертого конфлікту з Німеччиною. Вони були схильні до іншої політичної тактики, не до ставлення справи на вістрі меча. — а радше до пасивного опору, ніж до активного рішучого виступу в тій ситуації, на початку німецько-більшевицької війни.

На початку боротьби на два фронти ОУН не могла розраховувати на співучасть інших політичних середовищ. Ситуація була така, що не було змоги для явної, легальної дії таких чинників і організацій, які хотіли стояти на позиціях державної незалежності України. А підпільні, революційні методи дії, крім націоналістичного руху, іншим середовищам не відповідали. Вони поступово переставали себе проявляти як діючі політичні фактори.

На поверхні лишилося «відполітизоване» громадсько-суспільне життя в тих формах, на які дозволяла німецька окупація і куди влилося багато сил. А самостійницьке політичне життя концентрувалося в націоналістичному підпіллі, яке стояло одночасно в боротьбі проти німців і проти большевицької Росії.

(*Степан Бандера*: «Слово до українських націоналістів революціонерів», 1948).

«УКРАЇНА ДЛЯ УКРАЇНЦІВ»
«ХАЙ ЖИВЕ САМОСТІЙНА СОБОРНА
УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА»

Від Редакції:

Під кінець 1986 р. до Редакції «Визвольного Шляху» в Лондоні передали з УЦІС друге число «Української Пресової Служби», журнал, що появлявся у Львові на правах рукопису в липні 1941 року. Це друге число присвячене головно матеріалам пов'язаним безпосередньо з Актом 30 червня 1941 р., яких досі ми не зауважили в передруках. Ці матеріали передаємо як документи часу для істориків і ширшої читацької публіки з деякими скороченнями. Наголовок цього розділу взятий також із названого журналу, позначеного датою 30 липня, 1941 року.

ПАСТИРСЬКИЙ ЛИСТ АРХИЄПИСКОПА АЛЕКСІЯ

Дорогі Отці, Пастирі православні волинські й любий, рідний Народу наш!

Здійснилися, Богу дякувати, мрії наші. Ми визволені від найтяжчого в світі ярма — безбожницької влади більшовицької, і заблиснула над нами світла зоря Соборної Самостійної України.

Молитва до Всевишнього Сонця Правди нехай буде першим кроком нашим у нашої радості!

В першу неділю, по одержанню цього заклик, вознесімо перед Престолом Божим у всіх храмах нашої Православної Волині наші теплі молитви, щоб Господь благословив початок праць наших Провідників по устроєнню наших Матірних Земель і довів ці праці до доброго, для всіх бажаного кінця.

Під час молебня щиро помолімося за Незалежну Соборну Україну й Творців її. Най живе Вона вічно, а діти її на чолі з Провідниками нашими най якнайскоріше пізнають, що значить власна Батьківщина й яке щастя бути й жити для Матері — Батьківщини й свого Великого Народу.

Архiepископ АЛЕКСІЙ

ПРАВОСЛАВНИЙ ЄПИСКОП ЛУЦЬКИЙ

10 липня, 1941

Високоповажаний Пане Добродію!

ХРИСТОС ВОСКРЕС!
ВОСКРЕСЛА Й УКРАЇНА!

Я свідомо чекав великого дня Воскресення України п'ятдесят літ. Слава Богові Милосердному, я таки діждався того радісного дня. Дякую Вам сердечно за привітання і з свого боку вітаю Вас з радісним днем Воскресення України. Молю Милосердного Бога, щоб Він дав нам

мудрих керівників, щоб вони працювали для загального добра Української Держави, а не поборювали один одного. Я й підвладне мені свідоме українське духовенство, як і раніш, так і тепер, будемо провадити на користь України свою національну працю.

Призиваю всемогуче Боже Благословенство на Вас і на всіх тих, хто з Вами.

Єпископ ПОЛІКАРП

Високоповажаному П. Євгенові Легенді.

ДО ГОЛОВИ КРАЙОВОГО УПРАВЛІННЯ ЗАХІДНІХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ ПАНА ЯРОСЛАВА СТЕЦЬКА

Народні Збори Українців міста Радивилова та району, відсвяткувавши 13 дня липня 1941 р. з величезним піднесенням велике Свято Проголошення Самостійности Української Соборної Держави, з одушевленням шлють щирий привіт Голові Крайового Управління Західніх Земель України Ярославу Стецькові та просять переслати глибоко-сердечні привіти Провідникові Організації Українських Націоналістів Степанові Бандері.

СЛАВА УКРАЇНІ!

Революційний Провід
Радивилівського Району
(підписи)

Радивилів, 13 дня липня 1941 р.

ПРОВІДНИКОВІ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ І ВСЬОГО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПАНОВІ СТЕПАНОВІ БАНДЕРІ

Ми, українці, громадяни Жидачівщини, що зібралися сьогодні на святі Проголошення Самостійности Української Держави, шлемо Вам сердечний привіт.

Заявляємо, що ми всі боездатні українці стаємо під прапори Українських Націоналістів і прохаємо Вас, Провіднику, вести нас на безпощадну боротьбу з ворогами України.

Українці Жидачівщини

ГОЛОВІ УКРАЇНСЬКОГО УРЯДУ ПАНОВІ СТЕЦЬКОВІ ЯРОСЛАВУ, м. ЛЬВІВ

Житомирське Обласне й Міське Управління приступили до виконання своїх обов'язків над будовою Української Самостійної Держави.

Щиро вітаємо Український Уряд в особі його Голови Пана Стецька Ярослава. Запевняємо Вас, що всі свої знання, всі сили віддаємо на забезпечення добробуту, культурного життя Українського Народу, який ві-

ками поневоленій, животів під татаро-польсько-московсько-більшевицьким гнітом.

Хай живе вільний Український Нарід!

Хай живе, квітне й міцніє Самостійна Українська Держава!

Хай живе Організація Українських Націоналістів і її Провідник СТЕПАН БАНДЕРА!

СЛАВА УКРАЇНІ!
(підписи)

ЗАЯВИ БІБРЕЦЬКОГО ПОВІТУ ДО УРЯДУ ЯРОСЛАВА СТЕЦЬКА У ЛЬВОВІ

1. Українське громадянство палко вітає проголошення Української Самостійної Соборної Держави Національними Зборами у Львові 30 червня 1941 р., які являються виразом почувань усього Українського Народу.

2. Українське громадянство Бібрецького повіту підпорядковується Урядові Ярослава Стецька у Львові.

3. Українське громадянство Бібреччини визнає Організацію Українських Націоналістів з Провідником Степаном Бандерою на чолі.

* * *

Такі й подібні заяви з підписами селян наспіли до канцелярії Уряду Ярослава Стецька зо слідуючих сіл Бібреччини: Волощина, Старе Село, Суходоля, Селиська, Гринєва, Коцурова, Романів, Волове, Підсоснова, Миколаєв, Підярково, Лопушна, Стріла, Бродисловичі, Серники, Любешки. Вільховец, Ланки Малі, Стоки, Підгородище, Підманастир.

Золочів, дня 12 липня 1941

ДЕКЛЯРАЦІЯ

Національно-Револуційна Управа й мешканці села Сновичі вітають з невисказаною радістю й ентузіазмом день 30 червня 1941 р., в якому сповнилися задушевній мрії кожного українця: проголошення Самостійної Соборної України!

Щоб дати доказ однодушної постанови й нашої солідарности, прирікаємо послух і пошану Українському Урядові під проводом п. Ярослава Стецька.

Визнаємо Організацію Українських Націоналістів під проводом п. Степана Бандери.

Хай живе Самостійна Соборна Україна!

Слава Вождю й Провідникові п. Степанові Бандері!

Сновичі, 20 липня, 1941 р.

* * *

Такі й подібні декларації надійшли з слідуєчих сіл Золочівщини: Красносільці, Козаки, Риків, Струтин, Опаки, Угорці, Почапи, Залісся, Зарзаниця й Буда Хілецька.

Крім цього Казимирівка, Колтів, Кругів і Руда Колтівська відбули свято Проголошення Самостійности України.

КОПИЧИНЕЧЧИНА

1. Всенародне Зібрання Українців усіх станів, бідних і багатих, Копичинецького району однодушно вітає проголошення Української Самостійної Соборної Держави на всій Українській Землі, довершене дня 5 липня 1941 року. Всенародне Зібрання українців стверджує, що проголошення Української Самостійної Держави відповідає життєвим інтересам всієї Української Нації і являється завершенням довголітньої, кривавої, ні на хвилину не втихаючої боротьби Української Нації за своє самостійне життя, за свою державність.

2. Всенародне Зібрання українців Копичинецького району, вважаючи Організацію Націоналістів єдиною провідною політичною силою всієї Української Нації, звертається до Уряду Німецької Держави з проханням дозволити Провідникові Організації Українських Націоналістів і цілої Української Нації Степанові Бандері повернути на українські землі. Тільки перебуваючи на рідній землі, Степан Бандера матиме змогу виконувати свій великий обов'язок і завдання, до яких покликала його Українська Нація та її історичне призначення.

3. Всенародне Зібрання українців Копичинецького району визнає головою Крайового Управління західних областей України, пана Стецька Ярослава, висловлює йому повне довір'я і беззастережний послух.

4. Всенародні Збори Українців Копичинецького району висловлюють тверду впевненість і віру, що Українська Нація буде ні від кого незалежним господарем і володарем на своїй Українській Землі, що єдино дасть Українській Нації змогу розвинути всі Богом дані сили.

5. Солідарність усіх суспільних верств, станів, бідних і багатих Української Нації, припинення будь-яких партійних чи групово-політичних спорів серед українського суспільства, однодушне признание українцями авторитету й провідництва ОУН, карність українців, готовість на жертви всієї Української Нації, які б вони великі не були, дасть запоруку, що будівництво Української Державности не зустрине ніяких перешкод.

Своїми підписами стверджуємо, що згадані резолюції були ухвалені одностайно.

(Слідують підписи 94 громадян)

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІ УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Організація Українських Націоналістів обіймає приблизно 1000 осель, членів 7.000, прихильників 80% населення.

Юнацтво мало свої клітини в кожній школі. Членів 500. Підпільних 193. Під час підсоветської боротьби згинуло 40 підпільників. Перед німецько-більшовицькою війною отримано й розіслано наказ: «Підготувитися до збройної боротьби з Москвою».

З першим днем війни — там, де було на часі, брали участь у боротьбі наші члени й прихильники: агітували між червоною армією, розброювали її та нищили НКВД-стів та їх прислужників.

Большевики знали, з ким мають до діла, і тому розстрілювали політичних в'язнів та українське населення, де тільки була до цього нагода: кидали гранати в льохи та клуні, де горіли одночасно люди.

Політичних в'язнів розстріляно, а саме:

Луцьк — 2.000 в'язнів

Дубно — 800 в'язнів

Рівне — 1.000 в'язнів

Хоч були такі важкі втрати, приступлено творити українські уряди та міліцію по всіх селах, районах, округах, областях.

Сьогодні існує вже Обласна Управа в Луцьку.

ЛЬВІВЩИНА

Дня 27 липня 1941 р. (неділя) відбулося у Винниках торжественне свято.

На це свято прибули зорганізовані Січі Винниківського району.

Програма свята: полева Служба Божа при участі всього священства з району та Академія, яка відбулася безпосередньо по Службі Божій на стадіоні фабрики тютюну. Академія складалася з таких точок: промова в німецькій мові, хоріві точки, гимн «Ще не вмерла Україна», пісні «Не пора», «Засіяло сонце золоте», «В'язанка стрілецьких пісень»; промова в українській мові підпільника Кияка, деклямації, німецький гимн (оркестра). Свято випало добре. Промова др. Кияка й збірні хори на сцені літнього театру — 250 хористів — зробили дуже гарне вражіння.

Деклямація малої дівчинки (10 літ) п.н. «У великі роковини» Франка — надзвичайно подобалася селянам.

Взірцева зорганізованість і порядок свята приємно вражали.

Районне свято, зорганізоване націоналістами, свою ціль виконало. Прибуло около 5.000 людей.

З КИЇВЩИНИ

До приходу Німецької Армії в село Фасову, Макарівського району, було дано наказ, щоб вигнати колгоспну худобу за Київ, та не тільки в цьому селі, але й в інших селах худобу люди залишили. Згідно з більшовицько-московським наказом треба було знищити всі господарські машини. Треба було знищити, як говорив кат України Сталін, посіви, щоб не залиши-

лось ні одної сотої на полях, щоб усе було скошене, приоране, заволочене. По деяких селах селяни тероризовані НКВД-стами частинно це виконали, але в Макарові, в колгоспі ім. Шевченка, скошено тільки 15 га пшениці. Коли люди супротивлялись, їх розстрілювали.

По всіх селах Київщини й Житомирщини ОУН скликала збори в колгоспах і зробила перевибори влади. Люди вже приступили до праці. На Київщині національна свідомість дуже глибока, а люди надзвичайно гарні. Вони всі горнутья до праці для України. Правда, страшно бідні, і через цю біду бувають у них льокальні непорозуміння. Бойовиків ОУН годують, чим можуть, хоч самі мало мають. Бойовики ОУН відшукали вже підпільників ще з часів Петлюри. Це гарні люди, свідомі своєї національності і працюють спільно з бойовиками ОУН. Вони всі за Самостійною Україною, але без колгоспів. Нема ні одного, що хотів би остатися в колгоспах. Надзвичайно трудно навіть під загрозою німецьких репресій докінчити в колгоспах цей один рік. Обсервація життя на місці в усіх дооколичних селах, яку переводять бойовики ОУН, докладно показує, що нема в світі такої сили, яка могла б змусити українських селян працювати в колгоспній системі. Коли б хто старався змусити їх до праці в колгоспах, тоді з цієї праці нічого не вийде, як це було досі й як є тепер. Селяни скоріше вигинуть, як підуть на це. Саботаж колгоспної системи доведений тут до перфекції, хоч шалів нечуваний терор. Національний ґрунт несподівано добрий. Кращий, ніж у багатьох околицях Галичини. Тільки є тут два прикрі явища, сама біда й нужда, а через це розсвареність за маленьку дрібничку.

ПРОСКУРІВ

Українські націоналісти під час походу в осередніх українських землях стрічаються з земельним питанням як першим, що його розв'язки домагається українське населення. Німецькі військові власті видають в різних місцевостях розпорядки, що майно колгоспу — це майно німецької держави. Це викликає різні тривожні вістки та настрої серед українського населення.

Місцеві селяни вияснюють німцям це питання так, що тільки совгоспи були державною власністю, але колгоспи — це власність селян, що в них працювали.

Щодо поділу землі, то селяни розуміють це так, що під час революції переводити його не можна. Та вони всі згодні з таким поділом, який подає виімок із праці Голови Крайового Правління, Ярослава Стецька, під н. «За зміст державного життя».

Учасники літнього походу ОУН

Крем'янець, 14.VII.1941.

ДОМАГАННЯ

Крем'янецька Округна Управа в імені всього українського населення округи (повіту) домагається негайного прибуття до Матірних Українських Земель СТЕПАНА БАНДЕРИ, Провідника Організації Українських Націоналістів (ОУН).

Начальник Крем'янецької Округи

Члени Управи

(підписи 5 осіб)

Крем'янець.

В місті Крем'янці від 9 липня ц.р. зорганізовано відділ Українського Війська, що був вжитий до очищення міста від більшовиків, до відшукання й збирання зброї та співпраці з С. Бандерою.

Від дня 12 липня ц.р. розпочалась добровільна реєстрація старшин, підстаршин і стрільців до Українського Війська.

Дня 14 липня видано приказ обов'язкової реєстрації всіх старшин українців та всіх, що служили в польській і російській армії з терміном до 20 липня включно. До цього часу зареєстровано 117 чоловік, в тому числі: 18 старшин і підстаршин різних родів зброї.

КОСТОПІЛЬЩИНА

6 липня 1941 р. зорганізовано в Костополі Народню Міліцію, яка з першого дня почала роззброювати советські війська.

Організовано Команду Самоохорони міста, що видала низку наказів.

8 липня 1941 р. проголошено Самостійність Української Держави, установлено Українську Народню Управу, Команду Української Народньої Міліції й Торговельний Відділ.

Українська Народня Управа видала накази, охопила всі уряди, організації, підприємства, зобов'язала бувших керівників довести до належного стану підприємства. Взято на облік майно, інвентар. Зорганізовано Міську Управу, Державний Банк, урухомлено пошту й зв'язок, зорганізовано Відділ Пропаганди й Шкільництва, зорганізовано й урухомлено Дорожний Відділ, який працює над направою знищених доріг.

Повідомляється українське населення, що в неділю 13 цього місяця по всіх церквах на визволених від большевицьких наїзників українських землях відслужений буде після Служби Божої урочистий Молебень у наміренні Українського Народу та його Держави — Соборної України.

Все населення закликається в цей день національного свята Соборності України громадно заповнити храми Божі.

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ
м. Крем'янець, 11 дня липня 1941 р.

ГРОМАДЯНАМ БІБРЕЦЬКОГО РАЙОНУ!

Два роки стогнали ми під чоботом кривавих московських катів. Два роки знущалися над нами. А найкращих синів Українського Народу забрали московські кати та гноїли в тюрмах.

Коли ж ударила історична година розвалу прогнилої тюрми народів, названої Советським Союзом, оскаженіла зграя червоних бандитів під проводом свого архиката Сталіна, жахливими муками замордувала всіх політичних в'язнів-українців.

В Бібрці московські кати замордували за тимчасовими даними 104 українців. між ними д-ра Романа Кульчицького, Андрія Боднара, Івана Керницького. Теодозія Василика, Мирослава Василика, Остапа Козакевича, Михайла Коржа, Івана Королика.

Згнули наші найкращі брати за те, що вони українці, за те, що хотіли жити дійсно вільним життям у Вільній Самостійній Соборній Українській Державі.

В четвер. дня 3 липня 1941 р., відбудеться похорон жертв найкривавішої в світі «сталінської конституції».

Всі громадяни міста Бібрки й усього району прийдуть віддати жертвам московського лютого терору останню послугу та провести наших Героїв на місце вічного спочинку.

СЛАВА УКРАЇНІ!

СЛАВА ГЕРОЯМ!

Тимчасовий Голова району
Організаційний референт

* Тут і в інших місцях прізвища пропускаємо. — Редакція.

ПЕРЕМИШЛЬ

Правильник для тимчасових Громадських Урядів,
уложений Українським Комітетом в Перемишлі.

1. Український Комітет м. Перемишля своєю діяльністю обіймає м. Перемишль і цілий повіт за станом 1939 р.

I. Назва адміністраційної влади в селі.

1. Аж до часу установаження Державою дефінітивних органів на селі, владу в громаді виконує Тимчасовий Громадський Уряд.

II. Адміністративні органи.

1. Адміністративною одиницею є територія громади за станом 1939 р.
2. У склад Тимчасового Громадського Уряду входять: а) війт, б) громадська рада. Громадська рада складається:

а) в селах до 100 господарств з	8	радних
б) в селах від 100-150	"	з 12 "
в) в селах від 150-200	"	з 18 "
г) в селах понад 200	"	з 24 "

КОМІСАРАМ СІЛ І МІСТ КОСІВСЬКОГО ПОВІТУ

Зобов'язую протягом 24-ох годин переінвентаризувати майно й товари кооперативних і артільних організацій при співучасті керівних і решти її робітників та ревізійних комісій і віддати під охорону вибраним керівним органам з тим, що торгівлю розпочнуть вони по проголошенню валютної системи. Для заспокоєння наглих потреб населення в дуже виїмкових випадках — товар видати за розпискою заплати в новій валюті кредитоздібним особам.

Майно, чи то розграблене розбоем, чи роздаване некомпетентними за-рядженнями воюючими червоноармійцями й цивільними урядниками, слід місцевим зарядженням привернути в первіснім стані місцевим кооперативам, артілям, державним підприємствам та іншим організаціям під загрозою особистої відповідальності за грабіж у виїмковому воєнному стані.

Інвентаризаційні протоколи всіх цінностей, затверджені місцевим комісаріятотом, переслати впродовж 3-ох днів по одержанню наказу — Повітовому Комісаріятотві в Косові.

Треба урухомити виробничі підприємства й перерібки без зайвої прово-локи з тим, що розплата в робітників і обмін готових виробів будуть переведені по проголошенню валютної системи. Керівними робітниками й їх заступниками слід заіменувати тільки фахових і свідомих українців. Дати їм всю допомогу до наладження виробничої діяльності. Копію номінаційних актів переслати до апробати Пов. Комісаріятотві.

Речі, покинені утікачами, треба поінвентаризувати при співучасті власника дому й схоронити їх аж до часу дальшого зарядження. Копію інвентаризаційного протоколу переслати Пов. Комісаріятотві.

Зобов'язую комісарів сіл і міст Косівського повіту доложити всіх зу-силь для наладження виробничої діяльності й для управільнення стану посідання всіх організацій.

Косівський Повітовий Комісар
Торговельно-промисловий референт

Обнявши владу від 9 липня, закликаю населення міста й повіту:

1. Зберегти цілковитий спокій і безоглядний послух усім зарядженням влади.

2. Проявляти як найдалі ідуче доброжичливе відношення й пошану до Славного Німецького Війська, що визволило нас від навали більшовицько-московської окупації.

3. Не допускатися грабунків і насильств над кимбудь. У противному випадку буде сувора карна відповідальність.

4. Зберігати майно, залишене більшовицькою владою як військовою, так і цивільною, переховуючи його до дальших заряджень.

Усіх українців закликаю всі свої сили й здібності негайно присвятити великій історичній хвилині — будові Самостійної Соборної Української Держави, жертвуючи життям своїм, як того будуть вимагати інтереси Нації й Держави.

Начальник Крем'янецького повіту

м. Крем'янець, 9 дня липня 1941.

ЗАРЯДЖЕННЯ

До Адміністраційної Управи округи, району, міста
Дрогобицької області

1. Дрогобицьку область поділено на три адміністраційні округи: Стрий, Самбір, Перемишль.

2. В склад Стрийської округи входять райони: Сколе, Стрий, Жидачів, Хродорів, Миколаїв, Дрогобич. Виділяємо давній Славчанський район і включаємо його до Скільського району з тим, що з району Скільського включаємо до Стрийського всі села від Стинава Вижня, Стинавна Нижня, Розгірче по Долину. До району Жидачівського включаємо район Журавецький. До району Дрогобицького включаємо давні райони Мединичі, Підбух.

3. В склад Самбірської округи входять райони: Рудки, Самбір, Старий Самбір, Турка, Устрики Долішні і Хирів з тим, що до району Рудки включаємо давній район Комарно, до району Самбірського включаємо район Дубляни з тим, що з району Старо-Самбірського включаємо до району Самбірського села: Райтаревичі, Рогізно, Біличі, Чижки, Букова, Литовиська, Орове, Ракова й Берестина. До району Старо-Самбірського включаємо район Турка, до району Турка — район Боруня, до району Устрики Долішні — район Ліско.

4. В склад Перемиської округи входять райони: Перемишль, Мостиська, Доброміль і Бірча з тим, що до району Мостиська включаємо райони Судова Вишня і Крукеничі, а до району Перемишль — район Медин.

5. Осідком області — місто Дрогобич.

6. Виділяємо міста, які мають право творити управи: Сколе, Стрий, Жидачів, Журавно, Ходорів, Миколаїв, Рудки, Судова Вишня, Мостиська,

Перемишль, Дрогобич, Борислав, Турка, Старий Самбір, Хирів, Устрики Долішні, Добромилъ, Бірча й Ліско.

7. Всі міські управління підлягають правлінням того району. Вводиться офіційна назва правлінь: Управа області, Управа округи, Управа району, Управа міста й Управа села.

8. При поодиноких управах створити референтури:

УПРАВА ОБЛАСТИ

Обласна Команда Міліції, Обласна Господарська Управа, Обласна Гірнична Управа, Обласна Лісова Управа, Шкільна Управа, Обласний Суд, Обласна Поштова Управа, Обласний Фінансовий Уряд.

УПРАВА ОКРУГИ

Округна Управа, Округна Команда Міліції, Округна Господарська Управа, Округна Гірнична Управа, Округна Лісова Управа, Округна Шкільна Управа, Округний Суд, Округна Поштова Управа, Округний Фінансовий Уряд.

УПРАВА РАЙОНУ

Управа Доріг, Санітарний Референт, Референт Безпеки, Зв'язковий з німцями, Районова Команда Міліції, Районова Управа Шкіл.

РАЙОНОВА ГОСПОДАРСЬКА УПРАВА З ВІДДІЛАМИ:

Земельний, Торговельний, Промисловий, Лісовий, Гірничий, Районовий Суд, Районова Поштова Управа, Районовий Фінансовий Відділ.

МІСЬКА УПРАВА З ВІДДІЛАМИ:

Господарський, Санітарний, Безпека, Шкільні кадри.
Управами керують і відповідають голови управ.

Обласний Провід ОУН

ВИКАЗ ЗАМОРДОВАНИХ БІЛЬШОВИКАМИ УКРАЇНЦІВ БІВРЕЦЬКОГО РАЙОНУ

Село Романів: Орлевич Василь, Дучій Микола, Цьвігун Іван, Козак Степан, Мох Дмитро, Королик Іван.

Село Вільхівець: Карабін Михайло.

Село Волощина: Макушак Петро.

Село Любешка: Надібський Василь.

Село Городиславичі: Гирик Олекса, Паранька Сенько, Мелета Ілько, Конох Гринько, Федор Антін, Шрик Данило, Барабань Іван, Савіцький

Данило, Паранька Гринько, Карпин Онисим, Паранька Олекса, Горін Маркіян, Грицай Пилип.

Село Глібовичі: Корж Михайло, Щерба Михайло. Вжещ Михайло. Марків Гринько, Білий Степан, Зайонч Михайло.

Инж. Дмитро Михальчук, літ 32, член ОУН, помер мученицькою смертю з рук НКВД 23 червня 1941 р. в тюрмі при вул. Лонцького. Поминальне Богослуження відбулося 15 дня липня 1941 р. в церкві Святого Юра.

ДРОГОБИЧЧИНА

З села Ріпчиць, область Дрогобич, арештовані НКВД-стами з Нединич і вбиті в тюрмі в Стрию: Гриць Дякович, син Івана (учитель), Іван Гаврилишин, с. Михайла (крамар кооперативи). В тюрмі Г. Дяковича розпізнали між трупами. Руки мав зв'язані назад дротом, уста так само скручені дротом, ціле тіло сильно змасакроване. Арештовано їх за приналежність до ОУН.

М.Г.

ЧИТАЙТЕ — ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

ТИЖНЕВИК

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ»

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ» — орган української самостійницької думки та речник українського визвольного руху. Він подає правдиві інформації про події на українських землях а також приносить обширні відомості про міжнародні події, наświetлюючи й коментуючи їх в дусі інтересів української справи. «ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ» речево дискутує й розяснює всі суспільні політичні й культурні питання української еміграції й постійно містить хроніку українського життя з усіх закутків світу. «ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ» — це універсальний часопис української еміграції в усіх країнах поселення, що повинен знайтися в руках кожного свідомого українця, якому доля нашої Батьківщини не байдужа.

Передплату у Великій Британії приймає:
Українська Видавнича Спілка
200, Liverpool Road, London, N1 1LF.

Адреса Видавництва:
Verlag Schlach Peremohy
München 8000, Zeppelinstr. 67, Germany.

Проблеми національного визволення

Ярослав ГАЙВАС

СУЗІР'Я ВЕЛЕТНІВ

(Продовження, 6)

Як бачимо, проста обсервація фактів і логічні висновки з них зовсім чужі німецькому звітодавцеві, а він є під кожним оглядом типовим продуктом системи. Йому навіть не допомагають ті факти з німецького боку, які він пізнавав на письмі, в наказах та інструкціях німецьких чинників та на кожному кроці в самому житті, які повністю не раз ще більш плястично ніж з українського боку, представляли так само і те саме, про що і як було подавано в часі вишколу та в часі зібрань українськими чинниками. І тому не дивно, що той самий звітодавець, який, як виходить зі змісту, стилию та взагалі форми його звіту, був високоосвіченим. Він бачить життєві факти, але їх зовсім не розуміє, не знає їхнього глибокого кореня, їхніх причин. Він успіхи націоналістичного руху зводить до неупорядкованості умов на початку війни, що, на його думку, з настанням нормальних відносин той стан зміниться. Він пише: «Треба ствердити, що рухові Бандери вдалося, використовуючи умови початку війни, закорінитися на Волині і Поділля, і звербувати більше число членів. Однак поліційні заходи безпеки стримали дальший розвиток руху Бандери. . .» («Літопис УПА», том 6, стор. 46).

При цьому треба ствердити, що цей Командоштаб (одиниці німецької політичної поліції), зумів був досить глибоко вдертися в українське життя. В одному з чергових його звітів подано ряд правдивих фактів з діяльності ОУНм. Наприклад, у травні 1942 року серед вишкільних матеріалів тієї групи була листівка авторства керівника Центрального Керівництва тієї Організації, Бистрого, якої цілком було запізнати наддніпрянську інтелігенцію з націоналізмом полтавця Миколи Міхновського і таким способом вказати їм, що український націоналізм не є рухом українського заходу, а навпаки — українського материка. Так само в цьому часі Бистрий видав два числа «Сурми» — східне видання, і це стало німецькому звітодавцеві відомим. Він знав також про факт, що саме в тому часі цивільна адміністрація (німецька) в Полтаві категорично заборонила створену під час військової адміністрації і

очолену та ведену жінками Полтави організацію Українського Червоного Хреста («Літопис УПА», том 6, стор. 48).

Взагалі, звітодавець тієї одиниці німецької політичної поліції був добре поінформований і, як виходить з текстів його звітів, мав широкі зв'язки з українськими колами, особливо з інтелігенцією. В той час перебував у Києві відомий серед українців колишній старшина УГА, сотник Ганс Кох. Він прибув до Києва в перших днях здобуття Києва німецькими військами й був пов'язаний з військовою розвідкою. Все це викликало довір'я до нього, але пізніше стало відомим, що його з доручення вищих німецьких чинників передано в СД (політичну поліцію). Не є виключене, що він є, власне, автором цих звітів. За цим промовляє ще й цей факт, що власне Кох брав участь у розмовах, що їх з українського боку заініціював проф. Богонос (на еміграції Скалибог, помер в Західній Німеччині) зі своєю групою. В порозумінні з обидвома групами ОУН, які в той час діяли в Києві, Богонос через Коха увійшов в контакт з німецькими чинниками й пробував переконати їх у тому, що українська інтелігенція Києва не є ані скрайньо настроєна, ані наставлена проти німців, але їй треба дати можливості ширшої національної діяльності. З цих тактичних розмов нічого не вийшло, бо керівні німецькі чинники в Україні, як і взагалі всі німецькі чинники, були засліпі, щоб пробувати щось іншого від терористичної політики супроти українців. Звітодавець, про якого тут мова, в своїм звіті ч. 10 з 3-го липня 1942 року представляє цю справу тенденційно, мабуть з наміром захистити себе, бо, мовляв, українська інтелігенція Києва льояльно наставлена до німців, отже з нею треба говорити. Діло в тому, що тодішній генерал-комісар Київського Генерального комісаріату (Райхс-комісаріат Україна був поділений на генеральні комісаріати), Аккман, почувши про ці зустрічі й розмови з німцями, попав у лють і наказав їх негайно припинити. Хтось з німців у власній обороні повідомив про це українську сторону й проф. Богонос мусів на якийсь час утекти з Києва, разом з іншими учасниками цих розмов.

Звіти тієї полевої групи і напевно того самого звітодавця тягнуться аж до травня 1943 року. Є в них багато фактичного матеріалу, але не бракує і очевидних вигадок та фантазій. Правильно подано інформацію про смерть Провідника ОУНр на Наддніпрянщині Дмитра Мирона (Орлика, Попа, Андрія і т.д.), арешти Дмитра Грицяя, Олександра Кузьмінського, Василя Ковальського (ОУНр), Василя Кузьмика-Петренка (ОУНм), але в поясненні до останнього арешту редактор «Літопису» неправильно подав, що Константин Горський (ОУНм) це Зенон Домазар, бо це зовсім інша людина. Зенон Домазар у пропаганді ОУН ніколи не працював. Він працював у військовому та організаційному апаратах.

У всіх звітах того Командоштабу, не зважаючи на всі досить точні інформації з українського життя, звітодавець ані разу не був здібний застановитися глибше над прагненнями і цілями українського народу, над метою боротьби ОУН, в якій гинуло так багато найкращих людей. Це дальший доказ німецького засліплення і невміння глибше входити в мотиви й моральну поставу противника, в даному разі українського революційного табору. Цікаве, що в звіті ч. 55 з 21-го травня 1943, в якому звітодавець займається найбільше особою Тараса Боровця-Бульби, в'яже його з Організацією Бандери та подає цілий ряд несусвітніх фантазій про Бульбу і робить з нього одного із видатних провідних діячів тієї Організації. Чи це свідомо дезінформація, а чи тільки відбитка до ґрунту фальшивих рапортів — важко з доступних у 6 томі документів ствердити.

У слід за звітами звітодавця з Командоштабу, шефа німецької політичної поліції, приходять звіти німецького розвідника Валлі і його групи. Валлі — це також відома особа в українських колах. Він ще після закінчення Другої світової війни був вельми активний у своїй «професії» і мабуть не покидав контактів з українцями. Його звіти є фактичною частиною звітів німецької розвідки, якої частина «Фремде Геере Ост» була під командою відомого генерала Гелена. З тієї хочби причини звіти тієї групи, як і «Абверштелле Україне», повинні особливо інтересувати нас. Та заки перейдемо до них, зупинимося коротко над персональним звітом Райхскомісара України Еріка Коха до міністра Райху Альфреда Розенберга про українську збройну боротьбу.

Подавши спочатку деякі інформації про большевицьку партизанку, Кох говорить про українську: «Також українські національні відділи (Кох називає банди) мають рішуче і зручне керівництво та подивугідне узброєння. Вони розпочали зараз після перемаршу німецьких військ пляново збирати зброю і амуніцію, а крім цього вони постійно забезпечувані через добре законспірованих посередників зброєю від советів. . . Здебільшого носять вони німецькі уніформи, що походять головно від численних перебіжчиків з вартівничих частин. Позатим вони і надалі пляново намагаються здобувати німецькі уніформи. . . Наші втрати в окрузі Луцька тільки за час від 9-го до 15-го червня 1943, отже продовж одного тижня і в одній окрузі, виносили: 25 вояків, 3 цивільні урядники, один приналежний до Організації Тодт (служба праці). Останньо українські національні відділи започаткували тактику роззброювати вояків і пускати їх на волю, пояснюючи їм, що вони ведуть боротьбу тільки з гітлерівськими визискувачами і поліцією» («Літопис УПА», том 6, стор. 82).

Як бачимо, звіт начального німецького сатрапа в Україні до державного міністра не лише своїм рівнем міг би бути авторства

першого ліпшого поліциста, чи вояка німецької армії, але в додатку до того він послуговується фальшивою інформацією, немов би відділи УПА тайними шляхами отримували зброю з советських джерел. Таку зброю з советських джерел відділи УПА отримували, і то у великій кількості, але тільки тоді, коли розбили й роззброїли відділи советських партизан, про що німецькі звіти згадують дуже часто.

Перші звіти «Фремде Геере Ост» і групи Валлі є з червня 1943 року і присвячені вони контактам і переговорам Бульби та його людей з чинниками німецької армійської розвідки. У звіті з 9-го червня 1943 в першій точці подано: «Бульба готовий співпрацювати на німецькому боці проти советських партизан» (советських партизан німці також називають бандами). В точці 4 подано: «Передумова (Бульби): Ніякого зв'язку чи підпорядкування Службі безпеки (СД — Зіхергайтсдінст) або цивільній адміністрації. Бульба хоче співпрацювати тільки з військовими одиницями».

Два дні пізніше група Валлі у звіті з 11-го червня повідомляє ширше про цю саму справу. А на закінчення цього звіту, подавши евентуальні позитивні результати домовлення з Бульбою, перестереігає про небезпеку, коли б Бульбу визнано і розпочато з ним формальну співпрацю: «Треба б звернути увагу на небезпеку, щоб при признанні деякої незалежності Бульбі не постав прецеденс для решти України, а Бульба щораз більше виступав би як своєрідний силовий чинник». На випадок відкинення порозуміння з Бульбою, звітодавець бачить чималі невигоди, починаючи зростом протинімецької активності групи Бульби, зростом її впливів серед українського населення, а кінчаючи «Злиттям (групи Бульби) зі скрайніми елементами руху Бандери, проти якого є негативна постава» («Літопис УПА», том 6, стор. 80-81).

Кінчиться цей комплекс розмов з Бульбою повідомленням з 22-го листопада 1943 р., яке подає: «Штабові Бавн Уряду закордонної розвідки підлягав особливий штаб Р. (це урядова назва групи Валлі), який займався виключно розвідкою проти партизан в заплілю німецьких збройних сил. Цей особливий штаб вдержував зв'язок з керівником українських націоналістичних відділів Тарасом Бульбою, який мав на цілі частково вести розвідку, а окремо мав завдання прихилити Тараса Бульбу до припинення акції проти німців. Всі ці акції проводжено без СД (Служби безпеки). . . Зусиллями особливого штабу Р. удалося доставити Бульбу на переговори до Рівного, куди він прибув 19-го листопада 1943 р. А тому, що переговори торкалися в першу чергу справ політичної натури, передано Бульбу СД (Службі безпеки) і відіслано до Варшави, де він прибув 22-го листопада («Літопис УПА», том 6, стор. 97).

Так закінчилася справа отамана Бульби, якого відтак відіслано до концентраційного табору в Саксенгаузені. Після звільнення

Бульби з концентраційного табору в осені 1944, ті самі німецькі чинники, які його запроторили в концтабір, снували найфантастичніші та зовсім нереальні вже в той час пляни довкола особи Бульби. Між іншим, він мав формувати, згідно з їхніми хворобливими плянами, «Армію Б», що мала воювати в большевицькому запіллю. Чи хтось із німців ще вірив у це — сказати важко, але з українського боку трактовано це як звичайне маячіння перед остаточною поразкою, а гру продовжувано з метою дати захист та нелегкий у той час притулок, включно з харчами, якнайбільшій кількості людей, а одночасно використати німецькі технічні засоби для пересування своїх людей до різних осередків з метою створення зараз по війні можливостей для дальшої політичної діяльності на Заході і продовжування боротьби проти большевиків на Сході. Ці пляни вдалися і завдяки тому зараз по закінченні воєнних дій українська самостійницька еміграція, а в першу чергу чинники ОУН, могли приступити до широкої діяльності.

Ще перед прибуттям Бульби на Захід, перестали існувати збройні відділи ОУНм (Кремянецький і Володимирволинський терени), а вся увага німецьких чинників сконцентрувалася на єдиній УПА. Вже навіть перед притриманням німцями Бульби, їм було ясно, що єдиною українською збройною силою є УПА. Німецька розвідка «Фремде Геере Ост» подала таку інформацію своїм підвідділам 11-го листопада 1943 р.: «Згідно зі звітом Вищого Керівництва СС-ів і Поліції Південь, в українському збройному русі заіснували засадничі зміни, а саме: домінуючою є Українська Повстанська Армія (УПА), яка окреслює себе як понадпартійна народня організація та як інструмент Організації Українських Націоналістів (ОУН — рух Бандери) для здобуття самостійности Україні. Головний Командир — Клим Савур, Шеф військового штабу — Гончаренко; ціль — вільна самостійна Україна, організаційна схема — поділ на Провінції, Краї, Округи, Райони й Повіти; політичне і господарське керівництво об'єднане в одній особі. . .» («Літопис УПА», том 6, стор. 96-97).

У звіті «Фремде Геере Ост» з 23-го грудня 1943 р. подано досить точні, але тільки частинно правдиві дані про УПА, яку названо в тому звіті «Національна українська армія». Особливо з цифрами німецькі джерела дуже ліберальні. Наприклад, число вояків УПА одні начислюють на 20-30,000, інші йдуть у сотні тисяч. Так само визначування функцій і рангів в УПА дуже різне, рідко правдиве. Не раз стає дивно, як з цим хаосом інформацій і даних могли собі давати раду керівні німецькі військові й цивільні чинники. Це ще одна ілюстрація, як в другій половині 1943 р. глибоко посунувся внутрішній розклад німецької системи. Та все таки, збройні сили — армія і поліція — в міру можливостей виконували свої завдання, а навіть у численних випадках ставили рішучий спротив бага-

то переважаючим большевицьким силам. Та, не зважаючи на це, фронт безперервно посувався на захід і в звітах після Житомира, Бардичева та інших міст прийшла Вінниця, потім Рівне, Дубно, Тернопіль, а незадовго Броди, Володимир Волинський і далі постійно на захід.

Командуючий великого фронтового відтинку, генерал піхоти Гавфе так інформує у своєму звіті з 21-го січня 1944 р.: «Дотепер центром українського партизанського руху був обшир довкола Каміня Киширського і в обширі на північ від Радивилова. Акції українських національних відділів (німецький автор далі вживає назви «банди») проти німців останнім часом значно змаліли. Розмова з одним українським відділом (в силі около 800 людей) в районі довкола Постойно-Михайлівка (33 км. на півн. захід від Рівного) 21-го січня 1944 р. мала такий вислід: Відділ продовжує боротьбу проти советських партизан і відділів регулярної Червоної армії. Одначе відмовляється разом з німцями боротися або здати зброю» («Літопис УПА», том 6, стор. 110).

Положення зовсім змінилося: німецькі частини здецидовано відступали і найменшої надії на їхнє зміцнення не було. Їхня роль і роль німецького чинника взагалі в Україні кінчалася і не було ніякого глузду витрачати сили на боротьбу з ним. Цей ворог догоряв і інтересував командування УПА і взагалі український політичний провід настільки, наскільки його ще можна було використати для української справи, захоплюючи від нього зброю, амуніцію, воєнне вивінування, харчі тощо.

Але цікаво, що той самий генерал Гавфе, мабуть на наказ згори, видав як командуючий генерал бойового відтинку на своєму бойовому становищу 29-го січня 1944 р. пояснення для підвладних собі частин під наголовком «Поведінка супроти УПА»: «Збройні сили УПА борються за вільну самостійну Україну і фанатично вірять в осягнення тієї цілі. Німці й росіяни є їхніми однаковими ворогами. З огляду на ненадійність, співпраця з УПА на довшу відстань неможлива. Вона (УПА) також відмовляється боротися в рамках німецької армії. Проти застосування льокальних домовлень немає ніяких застережень» («Літопис УПА», том 6, стор. 112).

З огляду на те, що війна відбувалася уже на теренах колишньої (до 1939) польської держави, Головне командування військ і Відділ «Фремде Геере Ост» видали таке вияснення в справі українського руху спротиву: «Національний український рух (Бандери) простягається також на заселені українцями частини Галичини. Збройною організацією того руху є Українська Повстанська Армія (УПА). Загальна сила в Галичині й Україні: около 80,000 вояків» («Літопис УПА», том 6, стор. 114).

Саме в цьому часі почав діяти договір між Командуванням УПА

та Командуванням мадярської армії, яка воювала в Україні по німецькому боці проти большевиків. Очевидно, німці про це дізналися і «Фремде Геере Ост» видало такий циркуляр до німецьких частин: «Відношення Української Повстанської Армії до мадярів є приязне. Існує тихий договір взаємно на себе не нападати. Велика частина озброєння УПА є мадярського походження і купована за гроші. На початку січня в Жолобках (17 км від Кремянця) около 30 мадярів квартирувало разом із сотнею УПА. Улаштувано святкування, мадяри вимінювали зброю за алкоголь» («Літопис УПА», том 6, стор. 116).

Ідучи за мадярським прикладом, німецькі командири і собі пробували шукати якихсь домовлень з командирами відділів УПА в цих районах. З інших джерел, особливо з усних інформацій від деяких командирів УПА відомо, що у важких умовах між двома фронтами відділи УПА, які в районі між Кремянцем і Бродами мали прорватися через большевицький фронт, деякі з них для здобуття зброї, медикаментів і харчів рішили використати німецькі склади.

Ця проблема ставала щораз гарячішою для німців і вони шукали виходу та натискали на своє найвище командування. Цікавим у тому напрямі є звіт Валлі з 3-го березня 1944 р. Валлі звітує про німецького гавптмана, який під час виконання патрульної служби попав у руки Відділу УПА, а один німецький підстаршина з групи того ж гавптмана пробував ставити опір і був на місці вбитий. Полонені (німці) були відставлені 82 кілометри до штабової квартири Відділу УПА. Командир Відділу в плінній німецькій мові вияснив гавптманові Герцові, що його частина належить до української національної армії, яка під тодішню пору начисляла около 600,000 (шістсот тисяч) людей. Ця збройна сила бореться за визволення України проти большевиків і проти німецького розбою. . . Командир Відділу був німецьким старшиною в складі 6-ої німецької армії. . . Брутальність німецької цивільної адміністрації проти жінок, дітей і чоловіків, які плече в плече воюють проти німців, викликала найгостріший спротив. Всі їхні спроби переговорами дійти до узгіднення з німцями не вдалися, висланих до них провідників арештовано. І тому українська сторона перейшла до того, що всіх приналежних до СС, СД, до цивільної адміністрації, до господарського керівництва після схоплення розстрілюють. Зате німецьку армію (українці) будуть підтримувати. . . Полонених (німців) звільнено і на їхнє бажання відставлено в напрямі найближчих німецьких відділів. Недалеко від залізниці їх висаджено і вони пішки дійшли до місцевої командантури в Кремянці («Літопис УПА», том 6, стор. 118).

Неминуче зближався час битви під Бродами. Німецькі звіти подають, які місцевості й пункти обсадили відділи УПА та які бої вони зводили з большевицькими частинами і партизанами. З німецьких звітів, поміщених у 6-му томі «Літопису» не відомо, яку підготовку проводили німці. Большевики зі свого боку скупчували маси людської сили й матеріялу. Пересування військ і хаос боїв відділи УПА використовували, згідно з наказом їхнього командування для переходів через большевицький фронт на призначені райони в запіллю Червоної армії. Командування німецької 4-ої панцерної армії подає у звіті з 1-го квітня 1944: «З інформацій полонених виходить, що УПА поза фронтом Червоної армії переводить напади на штаби, патрулі, стійки, а так само на засоби зв'язку, наслідком чого Червона армія заборонила з огляду на втрати ходження поодинцем, а для зміцнення патрульної служби була змушена кинути проти відділів УПА регулярні частини» («Літопис УПА», том 6, стор. 123).

З місяця квітня (точніше з 21-го квітня) 1944 р. походить звіт Валлі про прибуття до Командування УПА делегації сербських національних партизан (генерала Михайловіча). Валлі подає: «В половині березня 1944 року прибула делегація сербських національних партизан до Командування УПА. Обговорено обставини як у відношенню до німців, так і щодо боротьби з большевиками. Домовлено, що УПА відхилить усі до неї звернені намагання Тіта в справі підтримки для нього (наприклад, в полегшенні кур'єрського зв'язку до ССРСР). Позатим, переведено обмін думок на випадок німецького, а також советського заломання. Стверджено, що ціллю обидвох національних рухів є побудова самостійних національних слов'янських держав» («Літопис УПА», том 6, стор. 127).

Час утівав. День за днем положення німецьких військ на сході гіршало, і виглядів на покращання не було. Залишилася ще тільки «чудесна зброя», яку пообіцяв своєму народові Гітлер. В такій ситуації німецьке командування щораз більше схильвалося до думки про потребу якогось спільного фронту з УПА, а для цього треба було уповноважень від найвищих політичних чинників Райху. Командування УПА, як і політичний провід визвольної боротьби (УГВР), рішуче заявили і на кожному кроці чинно підтверджували, що всякі переговори та домовлення, а в їх висліді спільна боротьба можливі тільки при визнанні німецьким урядом української державности і рівноправности українського чинника з німецьким. Хоч між німцями не бракувало одиниць, які признавали такій поставі рацію, але ті одиниці були або без впливів, або не рішались поставити категоричні вимоги своєму політичному керівництву. На всякий випадок, тут і там німецькі командири пробували такі переговори в площині фронтових відношень пере-

водити та збирали інформації, щоб могли в потребі з'ясувати цілу проблему своєму командуванню та політичному прововоді.

А тим часом німецьке політичне керівництво згори вниз, як ця група сліпців Бройгеля, тримаючись за руки, сліпо бродила в невідоме. Їхня постава, рішення і навіть поінформованість були нижче всякої критики, про що покажуть витяги зі звіту найбільш компетентного і «найпоінформованішого» німецького чинника в Генеральній Губернії, шефа СС-ів і керівника поліції на тому найкритичнішому в той час терені.

У своєму звіті з Кракова, датованого 15-тим травня 1944 року, цей достойник та його уряд виписує таке, що на правду годі було чогось сподіватися від такого високого «фюрера». А ним був шеф поліції і державної безпеки на Генеральну Губернію, тобто на цілу тоді вже жорстоко обкроєну й пощматовану Польщу. Шеф поліції починає з того, що «Місяць квітень виявляє значний зріст бандитської (читай партизанської) діяльності на терені Генеральної Губернії. Число зголошених нападів в порівнянні до попереднього місяця збільшилося на 1,300 випадків, в тому майже на 800 випадків в дистрикті Галичина. При цьому треба мати на увазі, що значна частина нападів на терені дистриктів Люблин і Галичина не була зголошена, бо численні поліційні станиці були в березні стягнені в підпілля і дотепер наново не обсажені». . . Положення на відтинку партизанки в дистрикті Галичина позначені в першу чергу виступом відділів УПА (очевидно «банд»). . . З боку партизан є роблені всі можливі заходи, щоб вояки Дивізії «Галичина» дезертирували, а так само і члени української поліції. Ці дезертири, число яких дуже зросло в квітні, є негайно включувані разом з їхньою зброєю у відділи УПА».

Після такого початку, «високий фюрер поліції» дається піврвати неймовірним фантазіям. Він далі пише, що в районі Болехова-Долини є три дивізії УПА, а нам відомо, що УПА таких одиниць не організувала і в операціях не вживала. Далі шеф поліції повідомляє своїх зверхників, що «Командантом двох перших дивізій є український письменник Дорошенко, що також не відповідає правді. Далі цей німець уточнює: «Жінка Дорошенка — активно працює в штабі». Ще далі він звітує: «Цьому штабові (третьої дивізії) належать як його члени предсідник суду в Стрию Бобанич і греко-католицький парох в Стрию о. Притуляк» («Літопис УПА», том 6, стор. 137-138).

Цей «добре поінформований» командир поліції на цьому своїх ревеляцій не кінчає. Він «достовірно» звітує: «Пляни й завдання УПА є виконувані в тісній співпраці з УЦК (Українським Центральним Комітетом). УЦК займається головно постачанням хар-

* В Брідчині, Золочівщині, Поморянщині тощо, більшість української поліції стягнено зі зброєю в підпілля у березні 1944 р. — примітка Ред. «В.Ш.»

чів і зброї... Ціллю УПА є сконцентрувати повстанців у Карпатах. В тому напрямі видані вказівки відділам. Центральний пункт знаходиться 16 кілометрів від мадярської границі в курортній місцевості Славсько. О. Янівський, тамошній греко-католицький парох, під прикриттям допомоги втікачам дістав від УЦК більші грошові засоби. Між іншим, він заготовив для перемаршовуючих відділів УПА більшу кількість вагонів муки і цукру» («Літопис УПА», том 6, стор. 138).

Прочитавши це все, читач мабуть поставить собі запит: до якої ж міри можна бути наївним? Не менше виглуплюються й різні елементи «Фремде Геере Ост», як, наприклад, у звіті якогось горезвідника з 1-го червня 1944 року написано: «Група під проводом львівського професора Мельника (німці шанують професорів! — примітка моя — Я. Г.) обіймає організаційний терен Чортків-Волочиська-Крем'янець-Броди-Золочів. Вона працює з російською допомогою, бо Мельник отримав з Москви запевнення створення Великої України під російським протекторатом» («Літопис УПА», том 6, стор. 145).

Правда, трапляються і серйозні інформації, завваги та сугестії. Якийсь майор з «Мельде-Ляйкомандо» звітує: «Існує виразне враження, що з боку УПА є очікуваний своєрідний «пакт неагресії» (постійно повторюваний вислів командирів УПА, з якими розмовлялося) у формі гарантії з боку всіх німецьких елементів, щоб забезпечити можливості нестримуваного поборювання большевиків також і з цього боку фронту». Далі той же майор сугерує: «Одною із найважливіших передумов була б засаднича розмова між генеральним штабом армії і «Райхсзіхергайтсамтом» (централю Гімлера) з ціллю винести рішення для збройних сил в усіх справах, які торкаються УПА» («Літопис УПА», том 6, стор. 157-158). Однак з Головної команди армійської групи «Північна Україна» в червні 1944 року вийшло доручення: «Не виключається, що в поодиноких випадках запропонована співпраця з УПА для військових цілей може бути корисна, особливо коли йдеться про зміцнення тих відділів УПА, які вже є в советському запіллі. . . Однак вимоги політичного характеру, які були б поставлені в часі переговорів про співпрацю, мусять бути відкинені» («Літопис УПА», том 6, стор. 170). «Курц унд біндіг», — як кажуть німці. Тому зрозуміло, що з українського боку мусіло бути і було таке саме коротке «ні!».

На тому шостий том «Літопису», а перший том німецьких документів, можна б закінчити переглядати.

(Далі буде)

Оксана РОМАНИШИН

У 50-РІЧЧЯ ВЕЛИКОГО ПРОЦЕСУ ОУН У ЛЬВОВІ 1936 РОКУ (Спомин очевидця)

Спомин про Великий Процес ОУН у Львові 1936 року був задуманий з нагоди 50-ої річниці, що сповнилася в місяцях травні-червні 1986 року, але події, які в той час заіснували біля одного із головних учасників цього процесу, мого брата Ярослава Стецька — його недуга, а потім відхід у Вічність — не дозволили цього спомину докінчити та опублікувати. Роблю це тепер з деяким припізненням та незначними змінами, а саме з цим вступом та більшим наголошенням особи мого брата Ярослава.

Пригадується мені, як-то в понеділок 30-го червня 1986 року в пополудневих годинах зложили візиту бл.п. Ярославові в шпитальній кімнаті в Мюнхені представники й керівники Українського Визвольного Фронту з Америки, Канади, країн Європи та з інших країн з нагоди 45-тої річниці проголошення Відновлення Української Держави 30-го червня 1941 року у Львові, з побажаннями виздоровлення. Душа боліла, коли на смертному ложі кінчалося життя Того, який 50 років тому на Львівському Процесі ОУН у Львові, у своєму останньому слові сказав, між іншим, таке: «Я визнаю, що Українська Держава існує, існує потенціально в серцях українського народу. Не існує покищо реально, існує і правно в наших душах. Змислом мого цілого життя було, є і буде Україна вільна, Україна без холопа і пана. Я вірю в перемогу».

П'ять років пізніше, бо 30-го червня 1941 року він довершив сказане, щоб Українська Держава існувала реально. Він проголосив Відновлення Української Держави Актом 30-го червня 1941 року. Він дав життя для Нації.

* * *

У травні-червні 1986 року сповнилося 50 років з того часу, коли на великому процесі у Львові польський окупант судив 23-ох українських героїв, членів Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ і членів ОУН. Тому, що на цьому процесі виступав як підсудний і був суджений Ярослав Стецько, я була присутня на цьому процесі

від самого його початку 25-го травня (понеділок) до суботи 27-го червня, 1936 року.

Багато важних деталей цього процесу були і є невідомі українській спільноті, бо преса, що була там заступлена, про них не знала, а якщо знала, то ворожа не хотіла писати, а українська може й хотіла писати прихильно й об'єктивно, але польська цензура до цього не допускала.

Тому в цьому споміні я хочу наголосити деякі моменти цього великого процесу так, як його бачила, бо хочу, щоб це залишилося для історії і для молодого покоління, яке родилося і зросло вже на чужині, про ті світлі часи боротьби українського народу проти окупантів України й про молодь тодішніх часів, про той авангард, що не шкодував свого молодого життя, йшов у тюрми, а то й на смерть за Велику Ідею — визволення України з-під чужих окупацій, не багато знає. А це був цвіт українського народу!

Підсудними на цьому процесі були такі особи: Степан Бандера, Роман Шухевич, Ярослав Стецько, Володимир Янів, Ярослав Макарушка, Ярослав Спольський, Олександр Пашкевич, інж. Богдан Підгайний, д-р Богдан Гнатевич, Іван Малюца, Осип Мащак, Володимир Коцюмбас, Роман Мигаль, Євген Качмарський, Роман Сеньків, Іван Ярош, Катруся Зарицька, Анна Федак, Віра Свенціцька, Іван Равлик, Осип Феник, Семен Рачун і Володимир Іва-сик.

Підсудні Віра Свенціцька, Анна Федак, Семен Рачун, д-р Богдан Гнатевич і Володимир Коцюмбас відповідали з «вільної стопи», себто не були ув'язнені.

Дванадцять українських адвокатів боронили підсудних: проф. д-р В. Старосольський, д-р С. Шухевич, д-р В. Горбовий, д-р К. Паньківський, д-р О. Павенцький, д-р. Є Давидяк, д-р С. Шевчук, д-р В. Гриньовський, д-р Ф. Евин, д-р В. Загайкевич, д-р Н. Жизневський, і д-р Н. Яримович. Обвинувачував їх прокурор Прах-тель Моравяньські, а судила їх Лава Присяглих, що складалася з 12 осіб і Трибунал, председником якого був суддя Дасевич.

Цей процес відбувався в будинку Окружного Суду при вул. С. Баторого ч. 8 у Львові, який в часі процесу був дуже строго охоронений поліцією. Тому, що підсудних тримали у в'язниці на Бригідках при вул. Казимирівській, їх мусіли щоденно привозити і відвозити поліційними каретками (закритими поліційними автами) звичайно під великою поліційною охороною та закутих в кайдани. Щоденно перед будинком суду, де відбувався процес, збиралося українське патріотичне громадянство, а головно молодь. Коли привозили підсудних і випроводжували їх з поліційних авт, українське патріотичне громадянство та молодь вітали в'язнів і

обкидали їх квітами і так висловлювали свою солідарність з ними.

Заля, де щоденно відбувався процес, містилася в будинку цього ж суду на другому поверсі і була досить обширна, бо поміщувала досить поважне число людей. В одному кінці залі були столи, при яких сидів трибунал зі суддею Десевічем по середині, а по його обидвох боках два воганти; на середньому столі стояв хрест, а по боках дві свічки. По правій стороні, як дивитися в сторону трибуналу, в двох рядах сиділа лава присяглих — дванадцять осіб, а по лівій стороні також у двох рядах сиділи адвокати, оборонці підсудних. Д-р С. Шухевич, президент Адвокатської Палати, сидів окремо, а за ним сиділи всі інші адвокати. Прокурор Прахтель-Моравяньські сидів також окремо по лівій стороні, недалеко трибуналу. Підсудні сиділи в трьох рядах напроти трибуналу і звернені обличчями до трибуналу. По лівій стороні було декілька дверей, якими входили і виходили судді, прокурор й адвокати, а окремими дверми вводили і виводили підсудних. Судді, прокурор й адвокати були в чорних тогах, лише прокурор мав під шиєю червону зав'язку. Безпосередньо за підсудними сиділи представники преси, а даліше родина і публіка. На залі були й поліційні агенти-«хатраки», як ми їх називали, які мішалися з членами родини чи публікою, говорили по-українському, щоб ще дещо витягнути від членів родини чи публіки, якби хтось із них був несвідомий того, з ким говорить. Але, звичайно, члени родини були на це дуже обережні, тим більше, що підсудні інформували своїх членів родини, коли мали побачення під час перерви, про цих агентів і остерігали, щоб нічого не говорити до незнайомих. Мені брат Ярослав теж вказав на декількох агентів, які його переслухували і мучили, а інші підсудні це саме робили, вказували на інших агентів, що їх переслухували, так, що члени родин підсудних, порозумівшись між собою, знали майже всіх агентів на залі; деякі із них потім виступали як свідки прокуратури.

По боках залі і коло дверей стояли мундировані поліцаї. В часі перерви вони виводили підсудних до окремих кімнат, де члени родини мали з ними побачення і розмову — зрозуміло, за дозволом предсідника трибуналу Десевіча і під наглядом поліції.

Я мала майже щоденно такі побачення і розмови з братом Ярославом, і в цій же кімнаті мали побачення теж інші підсудні зі своїми родинами.

Одного разу в цій самій кімнаті мав побачення зі своєю родиною Роман Шухевич. До нього прийшла тоді його дружина Наталка зі сином-дитиною Юрчиком на руках, який ще від юнацьких літ аж до нині карається в московських тюрмах, концтаборах і на

засланнях, де перейшов жажіття і аж осліп, але не заломився і не зрадив ідей свого Великого Батька, Головного Командира Української Повстанської Армії ген. хор. Романа Шухевича — Тараса Чупринки. В той час була також його мати і сестра Ірина. Тоді теж були присутні зі своїми членами родини Іван Равлик, Євген Качмарський і Осип Феник. Іншим же разом, в кімнаті, де ми мали побачення з моїм братом Ярославом, побачення мала теж зі своєю родиною Катруся Зарицька.

З цих побачень пригадується мені такий деталь. На побачення до Катрусі Зарицької приходили її мама, батько, а найчастіше її бабуня. Тоді прийшли її мама і бабуня, і принесли її мешти, що їх вона потребувала. Катруся, взувши їх, встановила, що вони замалі. В той час через кімнату переходив суддя Дасевич, почув розмову про мешти і сказав: «ну, то треба відміняти». На другий день бабуня відміняла мешти і принесла вже добрі. Пізнавши бабуню Катрусі, ми всі її дуже полюбили.

Під час побачення брат Ярослав передавав мені грипси, в яких були доручення. і я їх, як поліцай відвертався, заховувала і виносила поза суд та передавала по призначенню. Якби мене були на цьому зловили, то зразу були б арештували, а потім були б судили. Але, я мала щастя, і так не сталося. Одного разу Ярослав передав мені грипси, в яких були також дві мініатюрні знімочки Катрусі Зарицької, і сказав їх зберегти. Я їх зберегла і привезла аж до Канади. 15 років тому я зробила побільшення і копії, які опісля були поміщені в українській пресі, — в «АБН Кореспондент» та в інших українських та іншомовних журналах.

Коли мав побачення Степан Бандера зі своєю родиною, то в кімнаті, звичайно, він був сам, без інших в'язнів. Його відвідували і мали побачення з ним його батько о. Андрій Бандера і брати.

Під час процесу я мала змогу запізнатися майже з усіма членами родини всіх підсудних, хоч деяких я вже знала перед цим. Я сиділа в третьому ряді за підсудними. Біля мене сидів батько Провідника о. А. Бандера, дальше о. Малюца, батько Івана Малюци і його сестра Марійка. Теж в тому ряді сиділа ще старенька мати Осипа Мащака — вона, бідна, була боса і ми ще цього самого дня купили її взуття. В інших рядах сиділи мати Романа Шухевича і сестра його Ірина, сестра Романа Мигаля, наречена інж. Б. Підгайного, Олена Краєвська — наречена Євгена Качмарського, Соня Мойсейович — наречена Володимира Янова, мама Катрусі Зарицької, часом батько та бабуня, мати Віри Свенціцької, батько Анни Федак та інші члени родин підсудних.

Серед підсудних Львівського Процесу ОУН, шість осіб вже були засуджені на Варшавському Процесі ОУН за вбивство міністра

внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацкоґо, що відбувся у Варшаві в часі від 18-го листопада 1935 року до 13-го січня 1936 року, а саме: Степан Бандера, інж. Богдан Підгайний, Іван Малюца, Євген Качмарський, Роман Мигаль і Катруся Зарицька.

Більшість підсудних, які виступали на Львівському Процесі, ще сиділи тоді під слідством у в'язниці «Бригідки» у Львові. Там же сидів мій брат Ярослав, як перевезли його з в'язниці у Кракові.

Польська окупаційна влада, а в цьому випадку і в'язнична адміністрація, дуже знущалися над безборонними в'язнями, а тому були висунені вимоги, щоб за ними визнати статус політичних в'язнів, покращати умови побуту і харчування, приспішити слідство, дозволити на отримування листів від родини, часописів і книжок, харчових посилок, одежі та інше. Коли ці вимоги не були в'язничною адміністрацією виконані, мій брат Ярослав виступив на чолі українських політичних в'язнів як їх провідник (староста) перед польською окупаційною владою — в'язничною адміністрацією, прокуратурою і слідчим судом — із заявою, що всі українські політичні в'язні почнуть акції, а теж тотальну голодівку та, що без його рішення ні акція, ані голодівка не будуть перервані. Тотальна голодівка тривала 11 (одинадцять) днів. Ніхто із в'язнів не приймав жодної їди чи напитуку, навіть води. Щойно коли в'язнична адміністрація погодилася на вимоги, боячись, щоб в'язні не вмирили з голоду, Ярослав відкликав голодівку. Деякі в'язні не повірили адміністрації, а хотіли почути це з уст самого Ярослава. Пані О.К., яка живе а Торонті, в той час сиділа у в'язниці на Бригідках і також голодувала, але не хотіла повірити про відкликання голодівки. Її мусіли принести на ношах до келії Ярослава (була така ослаблена, що не могла ходити), щоб упевнитися про це. Я в той час була у Львові, бо хотіла мати побачення з братом, але мені на це не дозволили під час голодівки. Коли голодівка закінчилася, два дні після цього я дістала з ним побачення в кімнаті слідчого судді. Побачення довго не тривало, лише декілька хвилин. Він був дуже змучений, спухлий, очі зайшли були кров'ю. Слід відмітити, що Ярослав був теж провідником підсудних на цьому процесі ОУН у Львові й мав вплив на політичну постановку самого процесу, який почався в понеділок 25-го травня 1936 року. Першого на залю розправ увели Ярослава, знявши перед дверми залі кайдани з його рук, а опісля увели всіх інших підсудних. Останнім увели на залю Степана Бандеру — перед тим знявши з рук кайданки. На даний знак Ярославом, усі підсудні встали з місць і привітали Степана Бандеру окликом «Слава Україні!». Так привітали Провідника ОУН на ЗУЗ, засудженого у Варшавській Процесі ОУН на кару смерті, опісля замінену на досмертне ув'язнення. За прикладом підсудних встали

теж усі присутні на залі розправ — адвокати, журналісти, члени родин, а навіть збаламучена лава присяглих. Це була велика демонстрація і за це звичайно карали темницею, але цим разом прокурор, хоч був лютий, і трибунал це промовчали, бо треба було б посадити всіх в темницю.

Ще при списуванні генералій почався конфлікт між підсудними, прокурором і трибуналом. Степан Бандера і Ярослав Стецько, на запитання предсідника суду про їхню державну приналежність, відповіли: «Українська», а на запитання про «відношення до військової служби?» оба відповідали: «Члени Української Військової Організації». За їх прикладом пішли всі ті підсудні, які мали публічно признатися до приналежності до ОУН та до своїх функцій, що їх вони виконували. В'язні-підсудні поділилися тоді ролями: ті, проти яких прокуратура мала незаперечні докази, мали признатися в приналежності до ОУН та виконуваної в ній праці і цим пропагувати ідеї ОУН та з'єднувати прихильників для ОУН серед українського громадянства та між чужинцями. Знову ж ті підсудні, проти яких прокуратура не мала достатніх доказів, повинні були заперечувати свою приналежність до ОУН. Двох підсудних — Ярослав Стецько і Володимир Янів, які в довгому поліційному слідстві й тортуванні до нічого не призналися, на залі розправ добровільно призналися в приналежності до ОУН і до функцій, що їх вони виконували в Крайовій Екзекутиві ОУН на ЗУЗ, як і до праці, яку вони сповняли.

Після стягнення генералій, прокурор приступив до обвинувачення кожного підсудного зокрема, а опісля наступили зізнання підсудних на базі питань предсідника суду, пов'язаних з обвинуваченням.

Степан Бандера, як на Варшавському так і на Львівському Процесах ОУН виступив як Крайовий Провідник ОУН на ЗУЗ. У своїх зізнаннях він вияснював справи, що були предметом цього процесу і відносилися до нього як до Провідника. Він представив, що ОУН не була терористичною організацією, що ОУН має великий засяг діяльності в політичній, соціальной, економічній ділянках і т.д., та вказав на ідеологічні позиції ОУН, для якої бойові акції були тільки одним із аспектів боротьби за визволення українського народу з-під чужої займанщини і за здобуття Української Самостійної Соборної Держави. Відносно бойових акцій, то він як провідник узяв за них на себе повну відповідальність. Він вияснив, що Іван Бабій співпрацював з польською поліцією і видав їй українського студента, а Яків Бачинський був поліційним донощиком, і тому організаційний суд засудив їх на кару смерті, а він, як Провідник, дав наказ цей присуд виконати.

Перед рішенням організаційного суду дуже докладно переведено слідство, яким встановлено без жодного сумніву їхню вину.

Відносно представників польської окупаційної влади — воеводи Волині Юзефського, куратора Гадамського та старшини тюремних сторожів Кособудзького, то він сам дав наказ виконати атентати за їхню польонізаційну політику на Волині, насаджування польських кольтоністів, нищення українського національного життя та за знушання над українськими політичними в'язнями. Степан Бандера подав, що він дав наказ виконати атентат у большевицькому консуляті у Львові як протест перед цілим світом за варварське винищування голодом безборонного українського населення большевицькою Москвою. У своєму «останньому слові», на яке мали право підсудні, він ще дав більше інформацій про ціль ОУН, її боротьбу та мотиви тієї боротьби. На закид прокурора, що він посилав членів ОУН на смерть виконувати атентати, у своєму «останньому слові» Степан Бандера відповів, що для виконання атентату на московського консуля було зголосилось багато членів ОУН. Вибір упав на Лемика, але, казав Бандера далі, будучи вже засудженим у Варшавському Процесі на кару смерті, — «Я знав, що втрачу життя, але я не переживав того, що я переживав тоді, коли висилав двох членів на певну смерть, Лемика і того хто вбив Перацкоґо». . . Суд дальше не дав йому змоги докінчити «останнє слово».

Ярослав Стецько під час зізнань на запит предсідника трибуналу «чи був членом ОУН?» відповів: «Так, я був і є членом ОУН».

— Яку функцію ви виконували в ОУН? — запитав предсідник.

— Я був членом Крайової Екзекутиви ОУН на Західніх Українських Землях.

Зразу предсідник перервав, бо визначення «Західньо-Українські Землі» означало для поляків «відірвання частини від цілости», але відтак брат Ярослав продовжував:

— Я був головним редактором усіх підпільних видань Крайової Екзекутиви ОУН на Західньо-Українських Землях, зокрема офіціозу КЕ ОУН «Бюлетень» та органів юнацтва ОУН «Юнацтво» і «Юнак». Я був керманичем Ідеолоґічно-Політичної Референтури. Членом ОУН я став тому, що є обов'язком кожного патріота боротися за Самостійну Українську Державу. . .

Предсідник перериває: «Відбираю панові голос», але Ярослав дальше продовжує: «проти всіх окупантів України. . .». Поліція силою виводить брата із судової залі, а він звертається до підсудних друзів, родини й публіки, і кличе: «Слава Україні!». Прокурор вимагає покарання підсудного, але д-р С. Шухевич ставить внесок, щоб повернути Ярослава на залю. Одначе, на спротив

прокурора і його вимогу, суд карає брата 48-годинною темницею і усуненням його із залі розправ на час зізнання підсудних.

Коли закінчилися переслухання підсудних і почалися переслухання свідків, Ярослав вже бере участь в розправі. Одному поліційному вгентові, який його переслухував і тортурував, ставить питання:

— Чи ви пригадуєте собі, як ви мене з кількома іншими поліційними агентами дев'ять днів і ночей без перерви переслухували, посадивши на табуреті без опертя і, обливаючи мене холодною водою та вживаючи фізичної сили, не давали мені заснути?

Прокурор протестує, а предсідник: «Відхиляю це питання, воно не має значення для розправи, бо підсудний у слідстві до нічого не признався».

Опісля другому поліційному агенту брат ставить питання:

— Чи пригадуєте собі, як після тортур при переслуханні поліція посадила мене на три тижні до темниці, якої долівка була полита водою, і в ній не було ні ліжка, ні будь-якої причі?

Предсідник і це питання відхиляє з цих самих причин.

На другий день, після цих переслухань поліційних агентів, Ярослав на залі розправ захворів. Розправу перервано, всіх підсудних і Ярослава перевезено на Бригідки. Я зразу з проф. д-ром В. Старосольським вдалася до предсідника суду Дасевіча, щоб він дозволив лікареві «зі світа» його збадати і приписати ліки та дієту. Такий дозвіл я отримала і негайно поїхала до проф. д-ра Панчишина, зайшла через кухню до пані Панчишин (бо в нього було багато пацієнтів), яка представила йому справу. Д-р Панчишин, залишив пацієнтів, відразу поїхав дорожкою зі мною до тюрми Бригідки і пішов збадати брата. Я чекала на вулиці. Після пів години часу д-р Панчишин вийшов і сказав, що брат має затруєння шлунка, приписав йому ліки та дієту і, наказав йому не приймати жодного в'язничного харчу, щоб я варила і йому харчі приносила до тюрми, бо це може зле закінчитися. Я купила приписані ліки і передала до в'язниці та приготувляла харчі і приносила їх до в'язниці, а опісля до суду — розуміється все це було за дозволом предсідника суду Дасевіча. Коли брат прийшов менш-більше до здоров'я, він повернувся на залю розправ.

Українська і польська преса звітували, що Ярослав Стецько тяжко захворів, розправа відложена. Українські щоденники «Діло», «Новий Час» та інші газети з початку звітували і подавали більше інформацій про хід процесу, зізнання підсудних, про їхні заяви, але польська цензура багато з цього не допускала, газети мусіли друкувати нові накладі, пропускаючи ці місця й залишали їх чистими з надруком «сконфісовано». Поліція перше видання

стягала з кіосків, де вони продавалися, але якась частина діставалася до рук читачів і громадянство знало, що було написано в цих чистих місцях. Опісля, як цензура викидала деякі частини з репортажів, то газети вже не мали права залишати чистого місця з написом «сконфісковано», щоб читачі та громадянство не знало, що на процесі було щось протипольське.

Дуже добре трималися також усі інші підсудні. Їхні зізнання та заяви вказували на їхню велику ідейність і любов до свого поневоленого народу і на їхнє бажання, навіть з посвятою свого власного життя, боротися за його визволення та здобуття Української Самостійної Соборної Держави. Навіть ті, що під час слідства не витримали тортур, призналися та «всипали» друзів і оскаржили Організацію, — теж на Варшавському Процесі ОУН, — тут на Львівському Процесі ОУН вони відкликали свої зізнання, і просили в друзів, в родичів і в українського народу прощення. Пригадується мені, як Іван Малюца в останньому слові, між іншим сказав таке: . . . «волів би я нині не жити, як мати за собою такий вчинок». Поліція його відразу викинула зі залі розправ.

Свої попередні зізнання, заломання в слідстві та заяви на Варшавському Процесі ОУН відкликали також Роман Мигаль і інж. Богдан Підгайний, як негідні українського націоналіста. З початку процесу їх трьох підсудні бойкотували, ніхто з підсудних з ними не говорив, аж десь в половині процесу бойкот був знесений і тоді запанувала інша атмосфера на залі між підсудними та їхніми родинами.

Багато свідків зізнавало на цьому Процесі ОУН, а мені пригадалося двох свідків, членів ОУН, які вже були засуджені в попередніх процесах і вже відбували свої присуди в тюрмах. Одного дня привели до суду закутого в кайдани Миколу Лебеда, засудженого на Варшавському Процесі ОУН на досмертне ув'язнення. На порозі залі зняли кайданки; він був блідий, голова обстрижена на «нульку» і був у в'язничному вбранні. Його привезли з Святохресної тюрми в'язничні сторожі, які були убрані в чорні мундири. Микола Лебідь привітав усіх друзів-підсудних окликом «Слава Україні!». Прокурор позлостився і заявив, що, якщо ще раз це повториться, то він покарає свідка темницею.

Предсідник трибуналу Дасевіч почав формальні переслухання:

Предсідник: «Як ви називається?»

М. Лебідь: «Микола Лебідь»!

Предсідник: «Де ви перебуваєте?»

М. Лебідь: «В Святохресній Тюрмі».

Предсідник: «На скільки ви засуджені?»

М. Лебідь: «На досмертну тюрму».

Предсідник: «Чи ви знаєте підсудного Ярослава Стецька?»

М. Лебідь: «Знаю».

Предсідник: «Чи був він членом ОУН?»

М. Лебідь: «Що торкається внутрішніх справ Організації, на це питання не відповідаю».

Предсідник: «Яку функцію він виконував в організації?»

М. Лебідь: «Що торкається внутрішніх справ Організації, на це питання не відповідаю».

Предсідник бачить, що не зможе видобути нових інформацій від свідка, каже «Дякую». Сторожа Святохресної тюрми забирає Микола Лебеда, перед дверми накладають кайданки і виводять зі залі. Перед виходом зі залі він ще раз поздоровляє друзів-підсудних «Слава Україні!».

Іншого дня привели другого свідка, члена ОУН, який був засуджений на 9 років ув'язнення і теж відбував свій присуд, а саме Олександр Куць, який, увійшовши на залю розправ, теж привітав друзів-підсудних окликом «Слава Україні!». На вимогу прокурора предсідник покарав його темницею і його зразу вивели зі залі розправ.

Пригадуються мені ще теж інші деталі, які може не відносяться до самого Процесу ОУН як такого, але тому, що вони відбувалися в часі процесу і дотичили мого брата Ярослава, а тому їх теж наводжу.

Одного разу на перерві я хотіла з братом побачитися і пішла до предсідника Дасевіча, щоб дав мені дозвіл. Коли я не побачила Ярослава в залі розправ, я запиталася його, «де є мій брат». Він відповів: «Пан Стецько пішов на авдієнцію до пана Бандери». Мій брат мав тоді побачення зі Степаном Бандерою.

Іншим разом на побачення з Ярославом прийшов мій другий брат Омелян, який теж в той час був у Львові й того дня здав матуру в українській гімназії. Ми всі троє сиділи і про це говорили та були раді тому. В той час надійшов предсідник Дасевіч, а зачувши нашу розмову також погратулював моєму братові Омелянові за матуру.

Коли вже процес добігав до кінця і Ярослав сподівався, що буде засуджений на багато років тюрми, він сказав мені, що хотів би мати в тюрмі Шевченків «Кобзар» В. Сімовича, який був заборонений в Польщі. Я такий «Кобзар» постаралася і пішла до предсідника Дасевіча, щоб він дав дозвіл, щоб брат мав право цей «Кобзар» мати в тюрмі, бо лише суддя мав право такий дозвіл дати. Предсідник Дасевіч запитався мене нащо Ярославові «Кобзар» на такий короткий час. Цей його вислів мене дуже здивував.

Предсідник Дасевіч дав цей дозвіл і я передала братові і «Кобзар», і дозвіл, і переповіла йому цей вислів Дасевіча. Ярослав теж був тим здивований. В ході процесу, члени лави присяглих були вже неухважні і з нудьги малювали на папері паяців, не слухаючи уважно зізнань підсудних, їхніх заяв, обвинувачень прокурора, промов оборонців тощо. Ярослав це зауважив, написав і передав картку до лави присяглих, щоб не малювали «коників», а уважно слухали, бо тут йдеться про життя й долю людей.

Проф. д-р В. Старосольський, який боронив Ярослава Стецька, Володимира Янова, Анну Федак, Івана Яроша і Володимира Коцюмбаса, звичайно дуже працював до пізної вночі, бо він не міг скоро заснути, тому рано мусів довше відпочивати. Я про це знала, бо перед тим декілька разів в нього бувала в справі оборони брата. Одного разу він мав визначений виступ на год. 11-ту перед полуднем. Вже було недалеко до визначеної години, а його ще не було на залі. Я була занепокоєна. Аж відкриваються двері і декілька хвилин перед визначеним часом входить проф. д-р В. Старосольський, займає своє місце й точно о год. 11-тій починає свою промову.

В п'ятницю 26 червня 1936 року вранці почав свою довгу промову, бо вона тривала 8 (вісім) годин, прокурор Прахтель Моравянські, в якій він повторював ще раз обвинувачення підсудних, а теж старався дискредитувати ОУН та її боротьбу за визволення українського народу з-під чужих окупацій. Він твердив, що ОУН є терористичною організацією, не репрезентує українського народу, що український народ засуджує її діяльність і що ідеологи ОУН (він в тім випадку мав на думці брата Ярослава) «затроювали своїми писаннями душі українського суспільства, а зокрема української молоді».

Після промови прокурора почалися промови оборонців і всі вони були на дуже високому рівні, дуже глибокі змістом та політичного характеру. Всі вони представляли підсудних як великих ідеалістів, щирих українських патріотів, їхню велику любов до України і вказували, що політичні в'язні — це не злочинці, але найкращі члени суспільства, що вони з вигідного животіння пішли на шлях, в якому видніють лише сірі мури тюрми і примари смерти, а це вони робили з палкої любови до України. Далше говорили оборонці: «А як немає в світі жодних приписів ані норм, які обмежували б любов до матері», — казав д-р Шухевич. — «так немає і не може бути приписів, які обмежували б любов до Батьківщини. Цієї любови ніхто не здусив і не здусить».

В п'ятницю останнім промовляв проф. д-р В. Старосольський. Ця промова великим і глибоким своїм змістом, аргументацією та

йому притаманним гарним стилем і формою зробила дуже велике враження на всіх присутніх: підсудних, публіку, пресу, а навіть на лаву присяглих, і т.д.

Він боронив п'ятьох підсудних і сказав, що між його клієнтами існує границя між тими, які не належали до ОУН, як Федаківна, Ярош і Коцюмбас, які може діткнулися об Організацію і тими, як Ярослав Стецько і Володимир Янів, які ясно і без ніяких застережень сказали багато більше, як навіть мусіли, що належать до ОУН. . . Далше він говорив, що «Стецько і Янів призналися, що належать до ОУН. Мушу підкреслити, що призналися нічим не примушені. Ні роки в'язниці, ні самота, ані слідство не заломили їх. Кожний із них мовчав тоді, коли все здавалося впливало на те, щоб вони призналися. Призналися тут на залі, хоч ані проти одного із них немає найменшого доказу щодо їх участі в ОУН». . . «В Організації займалися один і другий ідеологією українських націоналістів. Одначе, в супереч волі обидвох підсудних, я буду просити, щоб їх звільнити».

І далше продовжував: «. . . Страшна правда життя: діяти легко, думати тяжко, ділами відповісти на положення, на дійсність, молодій генерації психологічно багато легше, навіть щоб це життя коштувало. Зате важко шукати їй духовою творчістю відповіді на ці питання. . . «Візьмім хочби статтю Стецька (Орловського), писану на тему “Боротьба для боротьби, чи змагання за вартості”. Яка глибина міститься в цій темі, як далеко старався автор сягнути в життя. Або стаття під наголовком “Національні вартості — це вартості етичні”. Знову інша стаття про “Етичний зміст націоналізму”. Вважаю, що праця думки, праця глибокої думки, праця звернена на те, щоб зрозуміти життя, щоб розв'язати його на докладніші проблеми, така праця, без огляду в якій констеляції вона не була б ведена, не може бути карно засуджена. В ім'я засади, з якою напевно погоджується світ великої думки, навіть проти волі обидвох підсудних, Стецька та Янова, їх звільнити».

Після промов оборонців мали своє «останнє слово» підсудні. Степан Бандера, як я вже згадала попередньо, у своєму слові заперечив обвинувачення прокурора відносно ОУН та її членів і подав всі вияснення до справ, що дотичили його як провідника ОУН. Осип Мащак сказав, що: «Метою мого життя вважаю лише службу Україні. Україна була і є для мене такою великою, такою святою, що для неї не лише життя, але й смерти є замало. Я хотів у боротьбі за українську державу, за визволення українського народу з неволі, в боротьбі за новий соціяльний лад, за соціяльну рівність, за Україну без холопа і без пана знайти ціль і своє щастя». Складали свої заяви дуже ідеалістичні та патріотичні всі інші підсудні, навіть ті, що були заломилися в слідстві під тортурами

на Варшавському і Львівському Процесах а згодом, відкликали свої попередні зізнання як негідні українського націоналіста.

Ярослав Стецько в довшому своєму слові говорив про свою ідеологічну діяльність. Сказав, що був провідником ідеологічної референтури Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ, був редактором офіціозу КЕ ОУН «Бюлетень» та органів української молоді «Юнак» та «Юнацтво». Він підкреслив, що тут добровільно признався до приналежності до ОУН, і сказав: «Я знаю правду, але не знаю вимушеної правди». Далі, він опрокинув обвинувачення прокурора, що своїми писаннями він затроював душі українського суспільства, зокрема української молоді. Ще далі говорив про «Історичну місію України», а саме: «Далі я видвигнув у своїй діяльності тезу, що Україна повинна стати ідейним, моральним і культурним центром, довколо якого повинні зосереджуватися змагання інших поневолених народів. Україна має бути їх ідейним і моральним провідником у їх визвольних змаганнях». Цю тезу — ідею — він здійснював опісля через ціле своє життя, аж до останнього свого віддиху, почерез АБН та інші міжнародні протикомуністичні світові організації.

«Призадумуючися над долею цілого українського народу», — казав він далі — «я підкреслював соборність: ідейну, психологічну і моральну та соборність політичних змагань. Чи це можна назвати затроювання душ українського суспільства й молоді?». . . «Я писав і про українське право і про те, чи право бездержавного народу існує й обов'язує членів його, чи ні? Я прийшов до висновку, що воно існує. . . Не є суттєвим моментом права примус і фізична сила. Я виконував мій обов'язок, який мені диктувала моя приналежність до української суспільності. . . Змістом мого цілого життя було, є й буде: Україна вільна, Україна без холопа і без пана. Я вірю в перемогу».

Предсідник: «Маєте себе боронити, не обвинувачувати».

Ярослав: «Це останнє моє слово до українського народу з цієї залі».

Коли всі підсудні закінчили свої заяви, лава присяглих суддів пішла на нараду й аж пізно в ночі, вже близько 1-ої год. по опівночі, по довгій 5-годинній нараді, повернулася на залю розправ і їх провідник Едмунд Райс почав відчитувати вердикт про вину кожного із підсудних, а закінчив по 2-гій годині рано з п'ятниці на суботу.

Під час відчитування вердикту присяглих суддів на залі панувала мертва тиша. Підсудні прийняли цей вердикт зі стоїчним спокоем, а лише серця матерів, батьків, сестер, братів та українських патріотів краялися з болю, але всі теж зберігали спокій та гідно

себе тримали. Мене запитала бідна мати Осипа Мащака, чи «мій Осипцьо вийде на волю і ми разом поїдемо до дому»? Я не мала на це питання відповіді, бо знала, що так не буде. Прокурор вимагав ще, щоб трибунал покарав підсудних згідно з законом, а проф. д-р В. Старосольський просив, щоб трибунал взяв під увагу злагіднюючі обставини. Предсідник проголосив, що трибунал по своїх нарадах проголосить свій присуд нині, в суботу, вечером. Підсудних відвезли до тюрми на Бригідки, а ми всі розійшлися додому. Я мусіла йти досить далеко пішки аж на Вульку, бо вже в той час ночі не було жодного транспорту.

Двадцять четвертого дня розправи, в суботу 27-го червня 1936 року, вечером перед сьомою годиною предсідник трибуналу Дасевич, на основі вердикту присяглих суддів і рішення трибуналу, почав відчитувати присуд, яким засуджено підсудних на такі терміни ув'язнення:

1. Степан Бандера і Роман Мигаль — на досмертне ув'язнення;
2. інж. Богдан Підгайний, Євген Качмарський, Роман Сеньків, Іван Малюца й Осип Мащак — по 15 років в'язниці;
3. Ярослав Спольський — 7 років в'язниці;
4. Ярослав Макарушка — 6 років в'язниці;
5. Ярослав Стецько, Катруся Зарицька, Володимир Янів, Іван Равлик, Осип Феник, Володимир Івасик, Олександр Пашкевич і Іван Ярош — по 5 років в'язниці;
6. Роман Шухевич, д-р Богдан Гнатевич і Володимир Коцюмбас — по 4 роки в'язниці;
7. Семен Рачун — 6 місяців в'язниці;
8. Віра Свенціцька й Анна Федак — звільнені від вини і кари.

Мотивуючи присуд Ярослава, предсідник — на здивування всім — подав, що трибунал врахував як об'легчуючу обставину «ідеове побудки дзяланя і прави характер» (ідейні спонуки діяння і правий характер).

На підставі амністії, всім підсудним засудженим до 5 років тюрми, зменшено ув'язнення на половину, вище 5 років до 15 років — зменшено на одну третину, до засуджених на 15 років і вище амністия не стосувалася. Всім засудженим трибунал врахував слідчий арешт, деяким відобрав громадянські права від 5 до 10 років. Вечером о год. 8-мій предсідник закінчив відчитувати присуд. Заля була виповнена вщерть родинами підсудних, журналістами й публікою. Підсудні та їх родини прийняли цей присуд зі спокоєм.

Доцільно ще буде тут згадати, що шістьох підсудних були вже теж засуджені на Варшавському Процесі ОУН, а саме:

Степан Бандера — на кару смерті із заміною на досмертне ув'язнення; інж. Богдан Підгайний — на досмертну в'язницю, Іван Малуца, Роман Мигаль і Євген Качмарський — по 12 років тюрми, а Катруся Зарицька — 8 років тюрми.

Прийшов час прощання, бо в'язнів перевозили на Бригідки, а дальше до інших тюрем. Деякі прощалися і їх вже більше не бачили в життю. Як згадує батька Степана Бандери о. Андрія Бандери, з великим піетизмом, бо прощаючися зі сином, засудженим два рази на досмертне ув'язнення, прощав його знаком хреста, а сам поніс спокійно дальше свій власний хрест — він загинув в казематах московських концтаборів на Сибірі, а його два сини загинули в німецьких концтаборах смерті.

Я попрощалася з братом Ярославом і опісля ще в понеділок пішла на Бригідки до нього на побачення. Він був дуже пригноблений тим, що його друзі дістали великі вироки — багато років тюрми, а він лише 5 років, і теж був невдоволений тим, що я прийшла на побачення в темному одінню.

Я прийшла знов на побачення у вівторок вже в ясному одінню і білім капелюсі, і це його вдовило. На другий день я від'їхала до дому до Тернополя, бо там наша мама була сама вже довший час і ще в додатку хвора, тому вона не могла бути присутньою на процесі. Вона лише один раз приїжджала на побачення до сина Ярослава, як він ще був у слідстві. Слідчий суддя її запропонував побачення через ґрати — через решітку. Вона з цього побачення не скористала — відмовилася — кажучи: «мій син не є злочинцем, щоб ви мені його показували через решітку», — гордо відвернулася, вийшла і від'їхала до дому з нічим.

Мій брат Ярослав і ще деякі в'язні залишилися добувати свої присуди у в'язниці в Бригідках, а інших повивозили до інших тюрем.

Ці два великі процеси ОУН — Варшавський, а головно Львівський — мали великий позитивний вплив на весь український народ, а теж і за кордоном на українську еміграцію. Хоч польська цензура багато не допускала до преси, але вже і ці інформації, що були друковані, показували і гідно представляли український революційний рух перед українським народом і чужим світом, про цілі ОУН та боротьбу українського народу за своє визволення.

На Варшавському процесі ОУН проблемою була українська мова, бо в'язням-підсудним не дозволяли говорити українською мовою й тому підсудні не могли давати інформацій чи складати заяв. Але вже їхні маніфестації — намагання говорити українською мовою і привіти «Слава Україні!», за що їх карали темницею, та обвинувачення прокурора вказували на їхню велику ідейність і

любов до українського поневоленого народу. Тому деяка польська преса писала позитивно про українську проблему, про змагання українського народу за самостійність та про боротьбу ОУН. Такими «білими круками» серед польської преси були «Вядомосці літератке» з 15/12/35 р., варшавський «Роботнік» з 13/1/36 р., «Просто з мосту» та католицька «Польонія». «Просто з мосту» в статті «Справа найважливіша з важливих» між іншим писав: «Ми, польські народовці, маємо обов'язок найголосніше казати про те, що існує український народ, що він живе і бореться за своє право на життя. . . Хай українських націоналістів буде тільки жменька, проте напруження жертвенности, посвяти й героїзму тієї жменьки таке наявно велике, що його вистачає не лише на те, щоб воскресити, а навіть створити націю».

Великий вплив мали ці процеси, головню львівський, на українську молодь, яка вже за декілька років доказала свою вірність і відданість для української визвольної справи в часі Другої світової війни в лавах революційної ОУН і в лавах УПА, та після Другої світової війни.

На таких прикладах героїства, ми, в той час молоді, виховувалися в любові і посвяти до українського народу. На таких прикладах виховувалося наступне покоління, і на таких прикладах будуть виховуватися дальші покоління, які будуть боротися за визволення українського народу з московсько-комуністичного ярма. аж доки Україна не стане Вільною, Соборною, Самостійною Державою Українського Народу!

14 грудня, 1986 року.

П.С. Цей спомин закінчено в неділю 14-го грудня 1986 року, в день 50-тої річниці, коли мій брат Ярослав вийшов з в'язниці «Бригідки» у Львові на волю, але вже скоро, бо в 1937 році мусів залишити Україну і нелегально перейшов польський кордон до дальшої праці в ОУН на доручення Провідника полк. Євгена Коновальця.

В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ ГУТ

ДОКТРИНА РЕГАНА

«Буде загальне намагання знищити доктрину Регана, — журився Джек Кемп, республіканський конгресмен, у зв'язку з “ірансько-контра скандалом”, — жадна справа не розпалює більш іраціональної опозиції між багатьма “модерними” демократами, як зобов'язання Регана в традиції Рузвельта-Трумана-Кеннеді допомагати народам боротися за їхнє самовизначення». А дещо даліше: «Доктрину Регана конечно не тільки зберегти, але вона мусить поширюватися і бути успішною»¹.

Редактори ж відомого американського щоденника «Ді Нью Йорк Таймс» писали у тому ж часі: «забудьмо на хвилину невідоме в ірано-контра скандалі. Те, що кричить за дебатом, є добре знане. Це ж бо є те, що пристрасний хрестоносний похід Рональда Регана проти комунізму є машиною, яка доставляє енергію для Оліверів Нортів його адміністрації. . . Президент з фанатизму зробив модною — що другі охрестили доктриною Регана — філософію, яка пробує виправдувати глобальну інтервенцію неконвенційними, навіть нелегальними засобами»².

Подібні погляди з турботою про долю Регана, або з нападами на цю доктрину, зустрічаються під сучасну пору у всіх формах американських масових засобів інформації. Що ж ця доктрина собою представляє? Коли і як вона зародилася? Чи буде вона ефемерним явищем американської зовнішньої політики, а чи стане основою цієї політики? Чи могла б вона якнебудь впливати на справу українського визвольного процесу? Це є питання, на які ми пробуватимем відповісти у наших дальших міркуваннях.

I

(Початки доктрини)

Перше ужиття окреслення «доктрина Регана» можна прослідити до 1981 р. Тоді, виглядає, цим окресленням користувалися противники зовнішньої політики Регана для маркування того, що їм у цій політиці в даному моменті не подобалося. Для Джана Коннела, американця лівацьких переконань, у 1981 р. доктрина Регана означала задержування при владі прихильних для США урядів³. Для празького радіо в лютому 1984 р. — це можливість переведення Америкою в Європі обмеженої нуклеарної війни. Для сандіністів у квітні того ж року — це визнання Америкою

1. Jack Kemp. «Trust the President's Foreign Policy». «The New York Times», 23.12.1986, ст. А 21.

2. «Where to Fight Communism». «The New York Times», 21.12.1986, ст. Е 18.

3. Dan Connell. «The Volatile Sudan: Test Case for a Reagan Doctrine?» «Nation», 31.10.1981, ст. 433.

права, як це служить її інтересам, користуватися підривною діяльністю⁴. З початком 1985 р. про доктрину Регана почали вже говорити й прихильники політики президента. У травні того ж року дві американські дослідні установи влаштували семінар на тему «Доктрина Регана і зовнішня політика США»⁵. 1985-им роком, отже, і можна починати період серйозної праці над розроблюванням згаданої доктрини.

В увідному слові, яким Джек Кемп на згаданому семінарі представив був головного промовця, Джин Кіркпатрик, він казав: «1980-ий рік був переломовим роком в американській історії (. . .); доктрина Регана почала набирати форм. Хоч немає проклямації президента, яка виложила б доктрину Регана в зовнішній політиці, немає публікації Стейт Депарменту про те, що вона означає, немає державних декретів про її застосування, я все таки вірю, що певні прикмети цілей і провідних принципів у зовнішній політиці, висловлених Рональдом Реганом, виправдують вживання окреслення “доктрина Регана” (. . .) Своєю центральною темою у зовнішній політиці доктрина Регана вважає ідею Америки як лідера вільного світу. Це не є риторика, це є принцип, і він потягає за собою відповідальність. Це є провідна сила, яка стоїть за нашими діями: охороняти свободу, де вона існує, просувати свободу, де її забороняють»⁶.

Тут Джек Кемп трактує ще доктрину Регана дуже загально. Так же само трактувала була доктрину Регана і Джин Кіркпатрик, головний доповідач на згаданому семінарі. От вона говорила, що вихідною засадою доктрини Регана «є ідея свободи», а фокусом її є відношення між США та СРСР разом із його сателітами. Тому вона і включала в доктрину і субсидовану торгівлю з червоною московською імперією, і заборонену технологію, і розбудову зброєння («розбудова нової оборони є есенціональним елементом доктрини Регана»), і солідарність США із народами, які обороняються проти їхньої інкорпорації у червону російську імперію, чи боряться за відзискання їхньої свободи.

Допомога антикомуністичним повстанцям, отже, для Джин Кіркпатрик — це тільки один аспект доктрини Регана. Вона тоді говорила: «Найясніше сформульовання цього аспекту доктрини Регана знаходиться, я переконана, у звідомленні президента про стан Юнії 1985 р., де він казав: “Ми не можемо порушити вірності тим, які ризкують своїм життям на кожному континенті від Афганістану до Нікарагуї, протиставляючись советами піддержуваної агресії, і бажаючи забезпечити собі права, які ми маємо від народження”»⁷. Подібне розуміння доктрини мали і другі учасники згаданого семінара.

Незадовго, однак, бо вже в серпні 1985 р. Джеймс Т. Гексет подавав доктрину Регана у такій формулювці, в якій вона більшістю нині визнається. Він писав: «Президент і державний секретар сформулювали доктрину зовнішньої політики, яка заторкнула чутливу струну. Вони

4. Charles Krauthammer. «The Poverty of Realism». «The New Republic», 17.2.1986, ст. 15.

5. Семінар був організований і переведений організаціями: «The Heritage Foundation» і «The Fund For an American Renaissance» 10 травня 1985 р., а доповіді та дискусія були видані брошурою: Jeane J. Kirkpatrick. «The Reagan Doctrine and U.S. Foreign Policy», звідки беремо далішні цитати.

6. Цит. праця, ст. 1.

7. Там же, ст. 10.

вийшли поза політику контейнменту і тепер доводять, що її треба вивернути. Вони заперечують важність доктрини Брежнєва, яка вважає, що раз якась країна попаде під комуністичну контролю, вона вже завжди мусить бути комуністичною. Вони ж, на відміну, твердять, що США піддержуватимуть антикомуністичні революції, заступаючи підставові демократичні принципи свободи і згоди громадян на свій уряд. Якщо комуністична диктатура не дозволяє своїм громадянам вибрати демократичну форму правління і деякі громадяни хапають за зброю, щоб замінити тоталітарну державу демократичною, Сполучені Штати будуть таке зусилля піддержувати. Ця теза, висловлена президентом Реганом і розпрацьована державним секретарем Шульцом та другими, стала називатися доктриною Регана»⁸.

В основу такого розуміння доктрини Регана кладуться: його твердження з промови про стан Юнії з 1985 р., цитоване вище Джіною Кіркпатрик, та оце твердження з промови про стан Юнії з 1986 р.: «Ви не є самітні, борці за свободу. Америка буде піддержувати моральною і матеріальною допомогою ваше право не тільки боротися і вмирати за свободу, але боротися і здобувати свободу».

II

(Доктрина Регана і політика стримування)

Джеймс Т. Гекет пов'язував доктрину Регана з політикою стримування і доктриною Брежнєва. В дебатах, які розгорілись були в 1986 р., цим пов'язанням присвячувалося досить багато уваги. Як палкий прихильник і оборонець доктрини, Гекет вважав, що вона виходить поза політику стримування. У згаданих же дебатах таке становище займали переважно противники доктрини, які атакували її за те, що вона сягає поза політику стримування.

От пише Роберт В. Такер: «Обіцяючи не тільки протиставлятися комуністичним загарбанням у 3-му світі, але також допомагати тамошнім повстанцям, які борються проти піддержуваних Москвою комуністичних режимів, доктрина Регана тим самим виходить поза політику стримування. . . В очах її прихильників доктрина містить в собі дуже відмінні перспективи: задемонструвавши, що наслідки комуністичних революцій можна перевернути, вони тим знищать вирішальний міт. А коли це станеться, тоді земля під Кремлем затрясється так, як ще ніколи не тряслася». Таке становище для автора є фантазією, бо, на його думку, історія не є по стороні антикомуністичних повстанців⁹.

8. James T. Hackett. «Implementing the Reagan Doctrine». «National Security Record», серпень 1985, ст. 1.

9. Robert W. Tucker, професор міжнародного права і дипломатії у Джон Гопкінс школі завансованих міжнародних студій, і співредактор кварталника «The National Interest». Цитату беремо з його коментаря «The Reagan Doctrine Rests on Mismatched Optimism», у щод. «The New York Times», за 9.4.1986, ст. А 27. Подібні думки він висловив в есею «Exemplar or Crusader? Reflection on America's Role.», виголошеному в червні 1986 р. на конференції у Парижі, тема якої була: «Роля Америки в світі». Цей есей був надрукований у згаданому кварталнику «The National Interest», за осінь 1986 р. Там він, між іншим, твердив, що «Обіцянку доктрини Регана є зревідання статусу кво у нашу користь, а не тільки його задержання. Так, отже, надзвичайний оптимізм характеризує доктрину Регана». (ст. 75; підкр. наше, — ВКГ).

Подібно дивиться на згадане відношення і С. С. Розенфельд. «На перший погляд доктрина має знайомий вигляд, — пише він, — вона, так виглядає, легко допасовується до 40-річного намагання США стримати Советський Союз. В дійсності ж, вона відмінна. Політика стримування, так, як її застосовували президенти Труман, Айзенгавер, Ніксон, Картер, яких імена прикрашають попередні доктрини, є теорією дефензивною, сто-сується зусиль обмежити далі просування советської потуги. Доктрина Регана переходить до офензиви. Вона підтримує визволення. Її мета — намагання повернути контрольовані комуністами терени до свободи»¹⁰.

А дещо далі С. С. Розенфельд з острахом уточнює: «Його (Регана, — ВКГ) вихідне заложення, що свобода є універсальна, є відкрите і необмежене; якщо свобода є універсальним правом, то мусить бути злом не про-бувати насадити її всюди, навіть у советській батьківщині (homeland)»¹¹.

Для підкреслення різниці між політикою стримування і доктриною Регана один з її противників старається вивести родовід доктрини. Він пише: «Найважливішим і найтривалішим ім'ям, ім'ям людини, яка для них всіх (прихильників доктрини, — ВКГ) здефініювала загальну ідею, є Джеймс Бурнгам (. . .), який на протязі багатьох літ був автором колумни п.з. "Третя світова війна" у журналі "*National Review*" і який вимагав збройного відсунення комунізму зі Східної Європи. У 1983 р. він одержав Медалью свободи від президента Регана». І він твердив, що «вибір, який конфронтує Америку у холодній війні, є або апізмент або визволення». Нині підсекретар оборони Айкел «застосовує катехизм Бурнгама до теперішньої боротьби за панування над світом», тобто, нині також США можуть вести тільки або політику апізменту, або політику визволення. Політику ж визволення нині репрезентує доктрина Регана. Інколи ті, «що висувають доктрину, мріють про світ вільний від комунізму, а ближча їхня мета — дбати про те, щоб жадний республіканець не був номінований на президента США, який не зобов'язався б бути вірний їхній ідеології»¹².

III

(Доктрина Регана і доктрина Брежнева)

На дискусію довкола доктрини Регана має також вплив трактування природи СССР. Типовим прикладом цього аспекту є заголовок коментаря Джана Б. Окса «Брежневська доктрина Регана»¹³. У своїх міркуваннях,

10. Stephen T. Rosenfeld. «The Guns of July». «*Foreign Affairs*», весна 1986, ст. 698-99. З такою інтерпретацією доктрини Трумана не погоджується R. Emmett Tyrell, Jr., синдигований колумніст і редактор жур. «*The American Spectator*». У редакційному коментарі «Truman Betrayed» він твердить, що ті, які обмежують доктрину Трумана до задержання статусу кво, зраджують цю доктрину, бо у березні 1947 р. перед американським Конгресом Труман казав: «Я переконаний, що політикою Сполучених Штатів мусить бути підтримка народів, які супротивляться намаганням підкорити їх чи то при допомозі озброєних меншостей, чи при допомозі зовнішньої пресії» (травень 1986, ст. 10).

11. Там же, ст. 702.

12. Sidney Blumenthal. «The Reagan Doctrine's Strange History; When a Small, Passionate Group Keeps Trying, It Can Change Foreign Policy». «*The Washington Post*», 19.6.1986, ст. С 2.

13. John B. Oakes. «Reagan's Brezhnev Doctrine». «*The New York Times*», 20.5.1985, ст. А 19.

які довели його до такого дивовижного наголовка, він покликається на авторитет «Енциклопедії Британіки». Згідно з цією енциклопедією, доктрина Брежнєва нібито каже, що «СССР і спільнота соціалістичних націй мають право втручатися, якщо на їхню думку один з їхніх членів веде політику, яка загрожує істотним спільним інтересам других». Виходячи з такої інтерпретації, Окс старається доказати, що Реган застосовує ту доктрину Брежнєва до Нікарагуї. Тут мається класичний приклад, як то мильне заложення доводить до мильного висновку, бо інтерпретація «Британіки» доктрини Брежнєва зовсім мильна. Як же така мильна інтерпретація могла потрапити до такого авторитетного джерела?

Алонзо Л. Гамбі твердить, що нині більше як колинебудь раніше гостро стоїть питання, що лежить в основі советської політики: чи є це в першу чергу ідеологія, а чи «СССР є у своїй основі тільки ще одною агресивною потугою у традиції імперіалістичних держав, від Македонії Александра до Німеччини кайзера Вільгельма»¹⁴? На думку Гамбі, «більшість академіків схиляється до другої можливості», тобто трактує СССР як звичайну, традиційну, агресивну імперію. І, виглядає, такого погляду додержувалися академіки «Британіки», і згідно з таким поглядом заінтерпретували доктрину Брежнєва.

Алонзо Л. Гамбі вважає, що таке трактування не є вірним образом фактичного стану, бо «для советських лідерів марксизм-ленінізм є тою сочкою, через яку вони дивляться на світ, і марксизм-ленінізм дає їм логіку і риторику, якими вони світ пояснюють». І якраз «державна ідеологія дає ризикові його особливий характер і його "raison d'être"»¹⁵.

І власне у марксизмі-ленінізмі є джерело доктрини Брежнєва. Твердить брежнєвський ідеолог Михайл Сулов, що «перехід до комуністичної форми правління є безповоротний», і в тому дусі Брежнєв, нападаючи на Чехо-Словаччину Дубчека в 1968 р., заявляв: «Ми ніколи не дозволимо імперіалізму чи то мирними чи немирними засобами, зі середини, а чи зі зовні, зробити вилім у соціалістичній системі»¹⁶. Тут Брежнєв виправдує вживання сили для підпертя теорії історичного матеріалізму, яка каже, що соціалізм є вищою формою у суспільному розвитку людства від капіталізму, і тому немислимим є поворот від вищої форми до нижчої¹⁷.

Через ту власне сочку марксизму-ленінізму володарі Кремля дивляться на справу Нікарагуї і доктрину Регана. От писав Олександр Бовін: «Погляд советської комуністичної партії на будуче гостро контрастує із сучасним напрямом світового імперіалізму, характеризованого неоконсервативною внутрішньою і зовнішньою політикою. Я маю на думці спеціально, так звану "доктрину Регана", яку також називають неогльобалізмом. *Есенція стратегії є завершення соціального прогресу*» (під. наше, — ВКІ). А дещо далі: «Стратегія Вашингтону включає піддержку

14. Alonso L. Hamby. «Containment's Comeback». *The American Spectator*, березень 1986, ст. 17.

15. Там же.

16. Hackett, цит. праця, ст. 2.

17. А от що під цим оглядом писав щоденник «Ді Нью Йорк Таймс» за 4.7.1986 про Горбачова у редакційній п.н. «Тюрма народів»: «Які б там зміни не були в пляні для советської зовнішньої політики, горезвісню «доктрину Брежнєва» щойно на novo підтверджено. Відповідно до завдання, Горбачов вибрав Польщу як місце, а комуністів, які розчавили повстання Солідарности, як авдієнцію».

контрреволюційних сил — найбільш помітні в Нікарагуї, Афганістані, Анголі і Камбоджі».

Через ту сочку кремлівський писака дивиться і на справу людських прав: «Є ситуації, у яких доля революції важить далеко більше на терезах історії, ніж людські права».

Зовсім витримане в дусі марксизму-ленінізму і заключне твердження: «Неоглобалізм (тобто доктрина Регана, — ВКГ) засуджений на неуспіх, бо історії завернути не можна. Та має доктрина і позитивну сторону: вона накликає бути на сторожі. Революція мусить знати, як оборонятися»¹⁸.

IV

(Журба американських патріотів)

Пророкування кремлівського борзописця може таки здійснитися, але не тому, що історії не можна завернути. Біда в тому, що «імперіалізм» не є такий об'єднаний у переводженні своїх дій, як то виходить із писанини А. Бовіна. Доктрина Регана від самого початку була з одної сторони атаквана ліберальними і лівими колами американського політичного світу, з другої ж сторони ті, які мали переводити засади доктрини в життя, не виявляли конечного до цього ентузіазму.

Цією другою обставиною журилися вже від самого початку здорово думаючі американці. От згаданий вище Дж. Т. Гекет писав: «Все більше і більше американців завважають різницю між заявами президента і суперечними діями Стейт Департменту (. . .) Щоб забезпечити для доктрини Регана місце в історії, президент мусить наказати членам Ради Національної Безпеки, щоб вони запевнили ефективне виконання департаментами й агенціями його політики піддержки глобальної боротьби за свободу»¹⁹.

Ще раніше, бо 25-го березня 1985 р., подібне затурбування розходженням між словами і ділами в адміністрації Регана висловив сенатор Малколм Валлоп у виступі перед групою консерватистів. Навіши заяву з промови державного секретаря Джорджа Шульца: «Сполучені Штати відкидають твердження, що раз якусь країну опанували Комуністи при помочі державного перевороту, революції чи інвазії, її форма уряду ніколи не може бути квестіонована». Сенатор казав, що це є виразне відкинення доктрини Брежнева, і він з такою заявою повністю солідаризується. Але це тільки слова. «В практиці, одначе, секретар Шульц і ним очолюваний департамент, так же само як і ті, що були там перед ним, акцептують доктрину Брежнева без виїмку (. . .) У марному шуканні за "стабільністю", департамент сильно держиться американського двійника доктрини Брежнева, створеного помічником Генрі Кісінджера Гельмутом Зоненфельдом, який сказав, що кожний є у кращому положенні, коли Советський Союз втішається овочами розбудовування імперії безтурботно»²⁰.

18. Цитату беремо із скороченого англійського перекладу: Aleksandr Bovin: «American Neoglobalism». «World Press Review», травень 1986, ст. 46.

19. Hackett, цит. праця, ст. 2, 6.

20. Malcolm Wallop. «How U.S. Fails Anti-Communist Liberation Movements». «Human Events», 6.4.1985, ст. 14.

На конференції ж консервативних організацій США в 1986 р. конгресмен Джек Кемп говорив: «Вже час для нашого Стейт Департменту закинути свої сумніви відносно людей, які проливають свою кров за справу свободи. Замість розмов про зговорення із советами в Афганістані або давання їм допомоги так таємно, що афганці не можуть її знайти, ми повинні ставити питання: а чому не перемога»? «Замість натискати на Джонаса Савімбі, щоб він переговорював у справі замирення з кубинцями і советськими гнобителями, відмовляючи одночасно фондів, щоб вдержати свободу живою в Анголі, чому ми не повинні ставити питання: а чому не перемога»²¹?

А консервативний двотижневик з 29.8.1986 р. писав: «На протязі 1970-их і ранніх 1980-их років антикомуністичні рухи резистансу вибухнули по всій советській імперії. Однією із більш важних ініціатив Рональда Регана було його зімкнення з цим розвитком і поставлення його в центрі своєї нової, поветнамського періоду, зовнішньої політики. Тонкощі того, що почало називатися — не самим Реганом — доктриною Регана, ще буде потрібно здефініювати, та її наріжним каменем є підтримка цих повстань. Іронією ж тут є те, що найбільш шкідлива опозиція до цієї політики виходить із середини його власного Стейт Департменту (. . .) Стейт Департмент співпрацює тільки тоді, як максимум уваги президента концентрується на якомусь повстанні. Так Стейт Департмент супротивлявся або перешкаджав допомозі антикомуністичній групі резистансу в Камбоджі, повстанцям РЕНАМО у Мозамбіку, силам УНІТА Джонаса Савімбі в Анголі, муджагедінам в Афганістані (. . .), а заки Центральна Америка стала головним пріоритетом президента, деякі урядовці Стейт Департменту активно підтримували опір також і сандіністам»²².

Особливе місце у негодуваннях консервативістів займають повстанці у Мозамбіку, знані під акронімом РЕНАМО, бо тут адміністрація Регана не тільки не помагає повстанцям, але стоїть по стороні марксо-ленінського уряду тієї країни»²³.

(Закінчення буде)

21. Gene Tarnе. «Conservatives Gather for 13-th Annual CPAC». «*Human Events*», 15.2.1986, ст. 19.

22. Eugene Tarnе. «The State Department v. the Freedom-Fighters». «*National Review*», 29.8.1986, ст. 36.

23. Приклади: Cliff Kincaid. «Why Won't Administration Get Behind RENAMO?» «*Human Events*», 8.11.1986, ст. 4; Ralph de Toledano. «Mozambique's Moderate Marxist», там же, 8.12.1986, ст. 15.

В Тисячоліття Хрещення України

Євген КРАМАР

ДОСВІТКИ ЕПОХАЛЬНОЇ ПОДІЇ
(Продовження, 3)

В 878 р. Фотій, ворог Риму, знов стає патріархом. Отже, зазначена ініціатива котрогось із пап та константинопольського патріярха Ігнатія могла відбутися між 867 і 878 рр^и. Можна навести й точнішу дату. Як сказано в зазначеній біографії Василя Македонця, хрещення народу рос відбулося після укладення з цим народом договору. Цей договір датується 874-м р.⁶⁰. Тому й робиться досить слушний висновок, що відрядження на Середню Наддніпрянщину проримського архієпископа (митрополита) мало місце 874 р.⁶¹. Правда, при цьому твердиться, ніби це було перше навернення росів (русів) на християнську віру. Насправді це не так, бо перший такий поважний епізод мав місце на 8-10 р. раніше, за імператора Михайла III й патріярха Фотія. І перший і другий епізоди хрещення росів (русів) відбулися тоді, коли в Києві князували Аскольд і Дир.

Однак, попри все сказане, дивним є, що Початковий літопис та інші давні літописи мовчать з приводу хрещення Аскольдової і Дирової Русі. Патріярший або Никонівський літопис не заслуговує в цій справі на більшу увагу, оскільки це значно пізніше джерело і до нього інформація про зазначене хрещення потрапила з якогось іншого, напевно грецького джерела. В такому разі літописна мовчанка про хрещення Фотієвого «народу рос» була б зрозуміла.

Але, як вже зазначено, ототожнення хрещених росів з пізніше загальновідомими русами (руссю) з столицею в Києві вже заперечувати годі. Тому й Несторове мовчання про їхнє хрещення треба пояснювати інакше. Здається, це наслідок пізнішого відповідного редагування офіційної версії. Адже до хрещення часів Аскольда й Дира пряме відношення мав і Рим, згодом до справи християніза-

и. Папами тоді були: Адріян II (867-872), Іван VIII (872-889).

60. F. Dölger. Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Abt. I. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, I Th.; Regesten von 565-1025, München, 1924 t. I, N 493, стор. 60.

61. M. de Taube. Зазначена праця.

ції України певною мірою була причетна й Болгарія. Але остаточне офіційне хрещення України відбулось в 988 р. за допомогою Візантії. Перше грецьке духовенство на Україні зробило все можливе, щоб у місцевих писемних пам'ятках згодом не залишилося згадок про ще чийсь ролю у попередньому хрещенні України. Це тим більше, що йшлося про ненависний грекам Рим. Так і створилася офіційна версія про хрещення України в 988 р. без згадки про попередні епізоди. Ця версія згодом і перейшла до літопису. І все ж навіть у Початковому літописі збереглися деякі окремі інформативні дані, які дозволяють судити про хрещення Аскольда (князь Дир в цьому відношенні залишається в тіні).

Як відомо, князі Аскольд і Дир були вбиті 882 р. Ось літописна розповідь про це: «И оубиша Аскольда и Дира, и несоша гору еже ся нынѣ зоветь Оугорськое. Олминъ дворъ на тои могиль поставилъ божицю святого Николы. а Дирова могила за святою Ориною»⁶². Отже, на Аскольдовій могилі згодом поставили церкву св. Миколи. В інших літописних варіантах фундатором цієї церкви названий якийсь Олма, в чиєму дворі й опинилася Аскольдова могила. Це й свідчить про християнство похованого князя Аскольда. Адже на могилах поган, хай і знатних, жодних християнських символів, а тим більше церков не ставили⁶³. Навіть більше, оскільки церква була присвячена св. Миколі, то вже давно висловлено думку, що князь Аскольд під час хрещення був названий по-християнському Миколу. Справді бо побутував звичай на могилах князів-християн чи біля могил ставити церкви на честь тих святих, які були патронами похованих осіб⁶⁴.

Керуючися літописною лєокалізацією Дирової могили (за церквою св. Ірини, дехто й Дира вважає християнином⁶⁵). Але тут справа мається інакше. Князя Дира в 882 р. чомусь поховали на відстані приблизно двох кілометрів від Аскольдової могили. Церкву (монастир) св. Ірини побудовано через яких 150 р. після Дирової смерті. Вона, отже, не прив'язана спеціально до цієї могили. Просто, коли князя Ярослава Мудрого столиця Київ розрослася, то Дирова могила опинилася в смузі забудови міста і церкву побудували недалеко від неї. До того ж церква названа на честь святої жінки. І ще, в давнину біля Дирової могили було багато поганських поховань, їх було видно ще в минулому сторіччі. Одне із них у 1861 р. розкопував Я. Волошинський — було знайдено бронзову курільницю, в якій під час поховання (погансько-го) спалювали жертвоприношення. Зазначена курільниця — свід-

62. ПСРЛ, Т. 2. стп. 16-17.

63. Е.Р.Ф. (Епископ Рижский Филарет). История русской церкви, т. 1, М., 1848, стор. 11.

64. Архиеп. Макарий. Зазначена праця, стор. 284.

65. Энциклопедический словарь (изд. Ф.А. Брокгауз — И.А. Ефрон), т. II СПб. 1890, стор. 296-297.

чення того, що похований за життя був наділений якимись публічними функціями. Як вважають, це була якраз Дирова могила⁶⁶. Тепер жодних слідів її немає.

Згідно з літописами Аскольд і Дир князували в Києві одночасно. Однак деякі дослідники сумнівалися в цьому, мовляв поховані в різних місцях, отже й князували в різний час, а літописці мали б помилково зробити їх сучасниками. Проте в світлі вищесказаного значну відстань між місцями поховань цих князів можна пояснювати й інакше: християнина Аскольда поховали там, де ховали чи мали ховати почесних християн, а поганина Дира — в іншому. До речі, в місці поховання Аскольда (літописне Угорське) віддавна трималася безпереривна християнська традиція. Там були чернечі оселі, а в княжу добу — монастир. Церква св. Миколи, яку збудував на Аскольдовій могилі Олма, звичайно, не збереглася, але наступні церкви на тому місці традиційно присвячувалися св. Миколі. До 1810 р. там стояла дерев'яна церква св. Миколи. Її розібрали, а натомість А. Меленський змурував нову однойменну церкву — ротонду. Біля Аскольдової могили був цвинтар. В 1936–1937 рр. зазначене місце перетворили на парк — хрести й могили щезли з лиця землі, а саму церкву-ротонду перебудували на звичайний світський павільйон. Такий вигляд має тепер те місце в Києві, яке відоме як Аскольдова могила.

Початковий літопис більше нічого не може зарадити в справі з'ясування Аскольдового християнства. Децицю дає й т.зв. Якимівський літопис XVII ст. (зберігся лише в переказі В. Татищева). Як відомо, київських князів Аскольда і Дира в 882 р. убив їхній же земляк, варяг Олег, котрий до цього часу перебував на Новгородщині. Ось слова названого літопису: «Олег бо муж мудрий и воин храбрый, слыша от киевлян жалобы на Оскольда и позавидовав области его, взем Игоря¹, иде с войски ко Киеву. Блаженный же Оскольд предан киевляны и убиен бысть и погребен на горе, где же стояла церковь святого Николая, но Святослав¹ разруши ю, еко речется»⁶⁷. Тут насамперед привертає увагу поняття «блаженный». Його вживали лише щодо християн, отже воно й свідчить про християнство князя Аскольда.

З цитованого літописного місця неясно, чому кияни скаржилися Олегові на свого князя Аскольда. Найвірогідніше, на князя Аскольда скаржилися погани за те, що він хрестився сам з частиною своїх підданих. А затятий поганин Олег тільки й чекав слушної нагоди, щоб заволодіти Києвом. Отже поява Олега в Києві і

66. Ю. Колесниченко. Де похований князь Дир. — «Наука й життя» № 3, 1976, стор. 52.

і. Ігор — тоді малолітній син князя Рюрика; Олег доводився Ігореві дядьком.

і. Святослав — батько Володимира Великого.

67. В.Н. Татищев. Зазначена праця, Т. 1, М-Л, 1962, стор. 10.

його розправу над Аскольдом (і Диром) можна розглядати і в релігійному пляні: перемога поганства над ще не зміцнілим київським (полянським) християнством.

І ще ось який непрямий доказ хрещення тогочасних русів подає той же літопис. Різні джерела свідчать, що після невдалого нападу росів (русів) на Константинополь вони відрядили туди посольство в справі свого хрещення. Або словами Якимівського літопису: «И возвратися посла в Царьград ко царю. . . Михаил же возблагороди Бога, иде в Болгарь»⁶⁸. Позначений крапками пропуск тексту зроблено не зараз, так і в самому тексті Якимівського літопису. В ньому, в цьому місці бракує двох аркушів. На думку В. Татищева, в утрачених аркушах якраз йшлося про хрещення Аскольдової Руси, а згаданий далі Михайло — візантійський митрополит, який був відряджений для хрещення росів (русів)⁶⁹. А за переконанням П. Лавровського, Михайло — болгарин, бо поперше — повернувся до Болгарії, а, по-друге — Болгарія тоді вже прийняла християнство, мала свою підпорядковану Константинополю ієрархію, і болгарин міг краще порозумітися з наддніпрянськими слов'янами⁷⁰, тобто тодішніми предками українців.

З другого боку, висловлюється й заперечення щодо участі допомоги тодішньої Болгарії в хрещенні наддніпрянських русів: сама Болгарія офіційно прийняла християнство тільки в 865.; тоді вона ще не мала своїх книжників (брати-проповідники Костянтин^и і Методій тоді перебували в Моравії), а в самій Болгарії в зазначений час були грецьке духовенство і грецькомовне богослужіння⁷¹.

Обидва ці доводи мають право на існування, але абсолютизувати їх не слід. Та насамперед постає питання, чи в Якимівському літописі справді йдеться про Михайла як про вищого церковного ієрарха. Адже з цього приводу там нічого не сказано, навпаки, лише ім'я. Лев Граматик (друга пол. X — початок XI ст.) писав про відрядження до росів (русів) митрополита Михайла⁷². З контексту наявних повідомлень про напад росів (русів) на Константинополь ясно, що десь після того нападу до них відряджено вищого церковного ієрарха в справі хрещення того народу. Таким чином, є всі підстави вбачати в Михайлі з Якимівського літопису саме

68. Там же.

69. Там же.

70. П.А. Лавровський. Исследование о летописи Якимовской, СПб, 1855, стор. 58-59.

й. Його пізніше чернече ім'я — Кирило, тому брати більше знані як Кирило й Методій.

71. История на България, Т. 1, София, 1961, стор. 106; Емил Михайлов. Руси и Българи през ранного средновековие (602-964 г.). — Годшник на Софийская университет. Исторически Факултет, Т. LXVI, 1972-1973, стор. 123.

72. Див. В.Н. Татищев. Зазначена праця, Т. II, стор. 205, прим. 55.

вищу духовну особу, яка повернулася з Києва до Болгарії після своєї місії.

Але ж бо до Києва, як вже відомо, такі особи направлялися двічі, при чому з різною церковною орієнтацією: за патріярха Фотія і за його наступника Ігнатія. Було б цікаво знати, котрого саме разу побував в Києві згаданий в Якимівському літописі Михайло. Існує думка, що це посланець патріярха Ігнатія (і фактично папи), а за походженням він болгарин⁷³. Таким чином, архиепископ (митрополит) Михайло був у Києві десь 874 р. і через деякий час повернувся до Болгарії.

Ця версія досить переконлива. На її користь можна навести ще й ось які міркування. Якимівський літопис вельми короткий, це фактично уривок, інформація в ньому стисла. Перед страченими двома аркушами сказано про відрядження з Києва до Константинополя посольства. Цей епізод мав місце відразу після нападу на Константинополь в 860 р. (за літописами — в 866 р.) і його можна датувати 860-866 рр. З огляду на стислість викладу подій в Якимівському літописі на його двох втрачених сторінках йшлося про події не одного-двох років, а тривалішого часу, скажімо десяти років. В такому разі продовження літописного тексту з повідомленням про повернення Михайла до Болгарії мало б відноситися десь так до 876 р. Якраз приблизно тоді мав би повертатися з Києва той архиепископ (митрополит), якого був відрядив патріярх Ігнатій. В цьому світлі дещо інакше виглядає розповідь Патріяршого (Никонівського) літопису про хрещення русів, поміщена під 876 р.

Не виключено, що таке датування пов'язане саме з ініціативою папи (Івана VIII) та його протезе, Константинопольського патріярха Ігнатія. В такому рекурсі можна навіть пояснити втрату двох аркушів з Якимівського літопису. Це може бути й не втрата: просто пізніше хтось з ортодоксальних переписувачів чи редакторів (укладачів) вирвав те місце, де йшлося про латинську акцію в давньому Києві. Напевно низка подробиць хрещення русів у 860-866 та 874 рр. так і залишаться неясні. Але цим двом епізодам належить важливе місце в загальному процесі християнізації України.

Фактично, це навіть не епізоди, а щось значно більше. Це перший випадок (випадки), коли християнство на Україні прийняв князь, який князував на корінній українській землі. З цієї державно-соціальної висоти християнство, будь на це сприятливі умови, можна було швидше розповсюдити на все населення тодішнього Київського князівства. Однак тоді так не сталося, що можна пояснювати різними причинами.

73. M. de Taube. Зазначена праця.

Хрещення 60-х — 70-х рр. IX ст. відбувалися в Полянській землі в Києві. Влада Аскольда поширювалася на все населення цієї території, тому зазначені хрещення якоюсь мірою охопили й полян. Християнізаційна ініціатива на чолі з Аскольдом не швидко знаходила відгук в тодішньому українському етнічному середовищі Середнього Дніпра. Це й було однією з перешкод для загально-го поширення й зміцнення християнства на цій частині України в другій половині IX ст. Князеві Аскольдові приписують побудову першої зафіксованої в літописах київської церкви св. Іллі⁷⁴. Ця церква вперше згадана в Початковому літописі під 945 р. без вказівки на те, хто саме і коли її збудував. Тому немає достатніх підстав вважати її фундатором князя Аскольда. З другого боку, існує думка про те, що Аскольд не мав ясного уявлення про принципи нової релігії і не вживав заходів для її поширення⁷⁵. Тут також потрібне застереження. Звичайно цей князь не був кваліфікованим християнським теологом, та інші, чужі володарі-прозеліти спочатку не краще від нього орієнтувалися в основах християнства. Викликає заперечення твердження про Аскольдову пасивність дальшого розповсюдження християнства. Адже саме в Християнізаційній справі цей князь відрядив посольство до Константинополя, прийняв в Києві дві відповідні місії, хрестився сам і, безумовно, хрестив також частину свого оточення й простого населення. Та й нарікання на Аскольда і зрада Киян за всіма ознаками пояснюються саме християнізаційною діяльністю цього князя. А втім, джерельний матеріал взагалі не дає підстав конкретніше говорити про цю Аскольдову діяльність (бездіяльність). В усякому разі, він не міг усвідомлювати значення християнської релігії для Києва і всього князівства. Акт хрещення в очах тодішньої могутньої Візантії перетворював хрещених росів (русів) на більш-менш цивілізований народ. Цей акт давав доступ до культурних надбань греко-римського світу, виводив Київ на європейську політичну арену, вносячи у відносини між ним та іншими християнськими країнами елементи партнерства тощо. Однак всю цю перспективу в 882 р. перекреслив Олег. І все ж, князь Аскольд своєю християнізаційною справою започаткував на Україні почесний ряд постатей, який згодом поповнили княгиня Ольга та її внук Володимир Великий.

Як відомо, християнська релігія існує на писемній основі. Якщо хрещений народ до хрещення не мав своєї писемності, то після цього відразу або запозичувалася писемність якогось іншого християнського народу, або створювалася своя. Тому цілком слушно постає питання про стан з писемністю на Україні до її офіційного

74. Русская православная церковь. Изд. Московской патриархии, М, 1980, стор. 9.

75. В. Пархоменко. Начало христианства Руси. IX-XI в.в., Полтава, 1913, стор. 75-79, 91; Г.Г. Тельберг. Заря христианства на Руси, Шанхай, 1939, стор. 104-108.

хрещення в 988 р., зокрема в IX ст. Давні джерела в один голос запевняють, що першу впорядковану азбуку для слов'ян (моравських) створив один з уже згаданих братів, слов'янських просвітителів, Костянтин (Кирило). Це сталося в 863 р. Творцем слов'янської азбуки й писемності вважає Костянтина (Кирила) також початковий літопис. А до цієї події ситуація, за словами Чорноризця Храбра (кін. IX-поч. X ст.ст.) виглядала ось як: «Прежде убо словене не имеху книг, но чротами и резами четеху и гатааху погани суще. Крестивше же ся, римскими и греческими писмены нуждаахуся словенску речь без устроения. . . и тако бешу много лета. Потом же человеколюбец Бог. . . посла имъ святого Константина Философа, нарицаемого Кирилла. . . и сотвори имъ 30 писмена и осмъ. . .»⁷⁶. Подібна ситуація була й на стародавній Україні: елементарні записи робили різними примітивними знаками, а ті, хто приймали християнство, вживали переважно грецьку азбуку. Коли ж у 988 р. відбулося офіційне хрещення України, то з Болгарії туди надійшла відповідна слов'яномовна література на базі тієї писемності, яку в 863 р. створив Костянтин (Кирило).

Така загальна традиційна схема висвітлення цього питання. Проте лунають голоси, що на Україні була писемність не тільки до 988 р. (це особливих заперечень не викликає), але і до 863 р., тобто до створення першої слов'янської азбуки для населення Моравії. Навіть більше, бож твердять, що до створення слов'янської азбуки (863 р.) вже були руські книги, зокрема Євангеліє й Псалтир, написані руською, тобто східнослов'янською (фактично давньоукраїнською) мовою за допомогою руської ж азбуки. Підставу для цього дає один пасаж з «Житія» названого творця слов'янської азбуки.

Та перед цитуванням відповідного тексту, потрібно зробити великий пояснювальний екскурс. Десь восени 860 р., тобто незабаром після нападу на Константинополь згадуваних росів з Візантії на прохання хозар до Каганату, була відряджена місія для релігійних диспутів з тамтешніми юдаїстами й мусулманами. Місію очолював Костянтин (за деякими відомостями, в ній був і його брат Мефодій). По дорозі Костянтин на тривалий час зупинився в Криму, в Херсонесі, де мав би вивчити єврейську й самарянську^к мови. І нарешті: «. . . и обрѣтъ же тоу Евангеліе и Псалтырь, роушкым писменем писане, и чьловѣка обрѣтъ глаголюща тоу бесѣдоу и бесѣдовавъ съ нимъ и силау рѣчи пріемъ, своеи бесѣдъ прикладаа различіе писменъ, гласнаа и съгласнаа и к Богу молитвоу дрѣже вѣскорь начеть чисти и сказавати»⁷⁷. Тут не можуть не ін-

76. Див. В.А. Истрин. 1100 лет славянской азбуки, М, 1963, стор. 24.

к. Самряни — вихідці з Ассирії, говорили західньоармійською мовою.

77. Див. П.А. Лавров. Материали по истории возникновения древнейшей славянской письменности. — Труды Славянской Комиссии, Т. I, Л, 1930, стор. 48-49.

тригувати оті Євангеліє й Псалтир, написані «роушкым писменем». В пізніших, зроблених на східній слов'янщині копіях, замість «роушки» читається «роськы» або «роуськими писмень»⁷⁸. Таким чином поняття «роушки» з зазначеного «Житія» ототожнено з пізніше загальновідомим поняттям «руські», тобто належні русам, русинам, руси». Таке ототожнення увійшло в права вже давно. Ось що писав один з книжників приблизно в XIII ст.: «А грамота руская явилася Богом дана в Корсунь русину, от него же научися Константинъ, и от туду сложивъ и написавъ книги рускимъ языком. . .»⁷⁹. Однак ця інформація не самостійна, вона запозичена з цитованого «Житія», до того ж з перекрученням, бо, скажімо, жодних книжок «руськимъ языкомъ» Костянтин не писав. Якщо Костянтин бачив зазначені книги десь у 860 р., то вони були написані значно раніше, а самі «роушки» писмень, начебто «руська азбука» мала б існувати ще раніше, скажімо в першій половині чи й на початку IX ст. А втім, з того часу не дійшло жодного писемного твору, написаного цією азбукою. І взагалі жоден із слов'янських народів не має своїх писемних пам'яток з тієї доби. Того ж не могло бути на Україні (та й будь-якому місці східньої слов'янщини) ще до появи самої назви «русь».

Правда, з цього приводу існують заперечення, що, мовляв, термін «русь» не скандинавського, а місцевого походження — так могло називатися східнослов'янське плем'я, яке мало жити в Середній Наддніпрянщині в сусідстві з полянами, яким згодом передали свою назву⁸⁰. Однак немає реальних доказів існування цього племені, воно — історіографічна конструкція декого з теперішніх антинорманістів. Вже як зайшла мова про термін «русь», то слід мати на увазі й ось що. Подібний термін «рош» або «рос» справді побутував на півдні. В пізню античність і ранне середньовіччя він був поширений на Близькому Сході і в Південно-Східній Європі, позначаючи різні етнічні групи сармато-аланського походження⁸¹. За таких обставин «роушки» годі атрибутувати лише як «руські». Проте деякі дослідники наполягають, що у випадку з херсонеським Євангелієм і Псалтиром були такі руські мова і писемність. При цьому покликаються на твердження «Житія» про швидке («въскорь») засвоєння Костянтином цієї мови, мовляв, вона східнослов'янська, тому слов'янин Костянтин швидко оволодів нею. Проте слово «въскорь» потрібно розуміти відносно, воно визначалося приблизно річним перебуванням Костянтина на Херсонесі. До того ж, він «въскорь» вивчив також єврейську й самарянську мову, зовсім відрубні від мов тодішніх слов'ян.

78. А. Теодоров — Балан. Кирил и Методий, ч. I, София, 1920, стор. 42.

79. Див. П.А. Лавров. Зазначена праця, стор. 37.

80. Див. А.В. Гадло. Этногенез восточных славян. — Советская историография. Киев —

81. Див. Емил Михайлов. Зазначена праця, стор. 102.

Цілком можливо, що вказівка про швидке засвоєння чужих мов зроблена в «Житті» порядком гіперболізації лінгвістичних здібностей Костянтина. Хоч на Україні здавна і вживались якісь примітивні знаки, але ними не можна було передати складні тексти Євангелія й Псалтиря. Не можливо було зробити цього і за допомогою германських рунічних писемних знаків, якими користувалися прибулі на Україну варяги. Є декілька повідомлень з X ст., згідно з якими руси практикували якість короткі написи чи позначання за допомогою якихсь своїх знаків⁸². Проте ці написи й знаки ще не дають права говорити про розвинену писемність, а, крім того, їх не можна датувати тим часом, коли Костянтин бачив в Херсонесі написані «роушкым писменем» Євангеліє й Псалтир.

Як уже ми подали, за візантійського імператора Василя Македонця й Константинопольського патріярха Ігнатія до росів (русів) були відряджені особи, які з погляду на безписьменність цього народу нібито створили для нього 35-буквенну азбуку. Але, якщо там ще раніше була своя писемність і навіть свої релігійні книги, то не було б жодної потреби в створенні нової азбуки. Для писемного народу зовсім не потрібно було користуватися згодом примітивними написами й знаками, про які згадували деякі автори в X ст. Якби на Україні ще до Аскольдового хрещення була своя досконала писемність і перекладені місцевою мовою Євангеліє й Псалтир, то князь Володимир Великий, після хрещення України в 988 р., використав би саме їх, а не запозичив би писемність і літературу з Болгарії. Одне слово, як це не прикро, але доводиться констатувати: належність тих написаних «роушкым писменем» книг русинам (східним слов'янам, давнім українцям) не доведена. Побутують також інші версії про етнічну належність зазначених Євангелія й Псалтиря, але розгляд їх виходить за межі цієї розвідки.

А що стосується Костянтинової релігійної місії до Хозарії, то вона, зрозуміло, має певне відношення й до процесу християнізації України. Адже маршрут місії пролягав по теперішній українській землі, на Україні, в Херсонесі Костянтин тривалий час готувався до наступних диспутів в Хозарії. Костянтин мав на меті зміцнити християнську релігію в Хозарському каганаті, зробити її там панівною. А це, безумовно, привело б до зближення каганату з Візантією.

Костянтин з братом Мефодієм спричинився до християнізації України ще в інший спосіб, на чому вартує зупинитися докладніше. Вкінці 862 року моравський князь Ростислав відрядив до Константинополя послів з проханням послати місіонерів, які проповідували б Христове вчення зрозумілою для тамтешнього

82. Див. В.А. Истрин. Зазначена праця, стор. 101-102.

слов'янського населення мовою. В Моравії й до того вже поширювалося християнство, але справу тримало в своїх руках німецьке духовенство, яке через мовний бар'єр не могло мати належного успіху. Візантія задовольнила Ростиславове прохання, відрядивши туди братів Костянтина й Мефодія. Там і тоді для моравського населення було створено слов'янську азбуку, за допомогою якої брати переклали релігійні твори. З 863 р. і до кінця життя брати жили і працювали в тамтешніх і сусідніх краях. Там вони розповсюджували християнську релігію, будували церкви, засновували при церквах школи тощо. Костянтин помер в 869 р., прийнявши перед смертю ім'я Кирила, а Мефодій продовжував свою діяльність, ставши в 870 р. архієпископом Паннонії, а з 874 р. — Моравії. Помер він 885 р. Ростиславова держава (Великоморавське князівство) — одна з найбільших в тодішній Європі. До її складу входили Чехія, Моравія, Словаччина, землі лужичів і абодритів. Столиця — місто Велеград на р. Мораві. Названа держава, отже, сусідувала з теперішніми західно-українськими землями.

Навіть більше. Існує думка, згідно з якою якась частина цих земель була підпорядкована Великоморавській державі⁸³. У всякому разі, цій державі підлягали теперішні польські Краківщина й Сандомирщина. В одному із «Житій» Методія сказано, що він хрестив якогось неназваного на ім'я князя племені вислян. Це плем'я жило в басейні верхньої Висли. Воно було сусідом літописного племена хорватів, яке згодом увійшло до складу Київської Русі.

На південних польських землях проповідував учень братів-проповідників Горазд⁸⁴. Проповідницька діяльність братів-просвітителів та їхніх учнів у другій половині IX ст. не могла не торкнутися й Західних земель України. Поширення християнства на терені українських Прикарпаття й Карпат до 988 р. не викликає жодного сумніву⁸⁵. І надходило воно з цих країв, де працювали брати Костянтин (Кирило), Методій та їхні учні.

Брати Кирило і Методій не змогли остаточно утвердити свою справу в Великоморавській державі і сусідній Паннонії, оскільки там таки перемогло згодом німецьке духовенство, підпорядковане пані. Проте заслуга цих братів перед слов'янським світом величезна.

Про Великоморавський християнізаційний вплив на Західні

83. K. Potkański. Kraków przed Piastami. — Rozprawy Akademii Umiejętności, wyd. hist.-filoz, t. 35, 1898, стор. 242; F. Dvornik. The Making of Central and Eastern Europe, London, 1948, стор. 298.

84. Франтишек Дворник. Горазд в Южная Польша. — За буквите. «Изд. съюзът на българските журналисти, 24 май 1981 г.бр» 4, стор. 9.

85. А.С. Петрушевич. Краткое известие о введении христианства в пред Карпатских странах, Львов, 1882.

українські землі, крім іншого, свідчать давня архітектура й археологія. Зокрема на заході України засвідчені давні круглі в пляні церкви, т.зв. ротонди. Ротондний тип церков, віддзеркалюючи значною мірою зв'язки Західніх українських земель із західними слов'янами, зокрема з Великоморавською державою, практикувався в Україні й значно пізніше, аж до монголо-татарської навали⁸⁶. Але особливо їх полюбляли на заході України. Досі існують церкви-ротонди, правда з пізнішого часу в м. Володимирі Волинському^л, в с. Зимному біля нього, в с. Горянах під Ужгородом та в інших місцях. Археологічно церкви-ротонди засвідчені в містах Перемишлі^м, Галичі^н, літописному Червені^о тощо. Такі церкви знаходять і на півдні Польщі і, що, головне, на території Великоморавської держави, зокрема в її столиці Велеграді. Звичайно, спільність архітектурних рис в церковному будівництві свідчить про тісніші зв'язки Західніх Українських земель з Великоморавською державою. В цьому разі це насамперед християнсько-церковні зв'язки.

Вартує тут вказати на таку обставину. Після хрещення України в 988 р. нічого не відомо про поширення з Києва християнства на Західні Українські землі. Цю обставину можна трактувати в той спосіб, що зазначені землі були значною мірою християнізовані раніше, незалежно від Києва. Правда, за В. Татищевим, князь Володимир Великий в 992 р. ходив з двома єпископами на Надністрянщину хрестити тамошнє населення⁸⁷. Проте невідомо, звідки звято таку інформацію, бо інші джерела, зокрема Початковий літопис повідомляють про військовий похід князя Володимира на плем'я хорватів — десь в ті ж місця. А Патріярший (Никонівський) літопис під 992 р. знає ще інше: князь Володимир поставив у м. Володимирі на Волині єпископа Стефана. Можна подумати, що йдеться про першого на Волині єпископа, поставленого там після хрещення України.

Але, насправді, це не так. Один з документів Володимирського єпископства дає такий латиномовний перелік тамошніх єпископів: Ioannes, Antonius, Anythi, Kordius, Hilius, Stephanus. Отже, Стефан, шостий з черги єпископ на Волині. Важко судити, який саме від-

---

86. Володимир Січинський. Ротонди на Україні. — Науковий збірник за 1929, т. XXXII, К., 1929. Я.Д. Исаевич. Из истории культурных связей Галицко-Волинской Руси с западными славянами в XII-XIV вв. — Польша и Русь, М., 1974, стор. 262, 270.

л. Володимир-Волинський — районний центр Волинської обл.

м. Перемишль — осередок (один з осередків) літописних хорватів, тепер місто в Польщі.

н. Галич — районний центр в Івано-Франківській обл.

о. Літописний Червень (Червен) знаходився над р. Гучвою, яка впадає в Буг, на території теперішнього с. Чермна — тепер Польща.

87. В.Н. Татищев. Зазначена праця, т. 2, стор. 64.

різок часу займали попередні п'ять єпископів, але ясно, що на Волині християнство й церковна організація на рівні єпископства були до 988 р. і до входження цього краю до складу Київської держави (Київської Русі), котре відбулося десь 981 р. Оскільки місто Володимир на Волині засноване приблизно в 988 р. то попереднім єпископським осередком, за всіма ознаками, був Червень. Десь так за 80 р. перед офіційним хрещенням України єпископство було і в Перемишлі⁸⁸, тобто в землі літописного племені хорватів.

З Початкового літопису під 907 р. видно, що хорвати в числі інших племен брали участь у тодішньому поході київського князя Олега на Константинополь. Звідси дослідники роблять висновок про належність хорватів до Київської Русі вже в 907 р. Однак для такого твердження немає достатніх підстав. Цю територію з м. Перемишлем до складу Київської держави інкорпорував, найвірогідніше, князь Володимир Великий у 981-992 рр. Початковий літопис під 981 р. занотував, що названий князь відняв від поляків міста Червень, Пермишль та ін., а під 992 р. — «Иде Володимиръ на хорваты». Напевно, після 981 р. хорвати намагалися відокремитися від Києва, і князь Володимир придусив цей сепаратизм.

На думку чеських істориків, князь Володимир відняв Перемишль не від поляків, а від чехів, бо це місто тоді входило до складу чеської держави. Так чи не так, але в 981 р. офіційно ще поганська Київська Русь дістала на заході багато земель з існуючою на них християнською традицією й відповідною церковною організацією (єпископства в Червені й Перемишлі). А сам князь Володимир в 981 р. ще й не думав приймати християнство, навпаки, він був тоді затятий поганин і в 980 р. провів релігійну реформу з метою впорядкування і зміцнення поганства. То ж напевно, вже значно християнізовані хорвати намагалися позбутися залежності від тоді ще поганського князя.

(Далі буде)

88. М. Чубатий. Історія християнства на Русі-Україні, т. 1 (до р. 1353), Рим-Нью-Йорк, 1965.

Іван ВЕРГУН

СВАНГЕЛІЯ У СВІТЛІ НАУКИ

*Un peu de science éloigne de Dieu, beaucoup
y ramène (Замало науки віддаляє від Бога,
багато до Нього повертає).*

Blaise Pascal (1623-1662)

I

В теперішній добі відчуття святощів і моралі в цивілізованих країнах притуплюється, ба навіть зникає у наслідок добробуту, шаленого розвитку техніки й науки, поширення матеріялістичних ідеологій, і т.д. «Супильність, серед якої ці святощі, як теж потреба молитися, зникають, поволі винародовлюється»¹, бо не треба забувати, що релігійна діяльність цупко пов'язана з моральною.

Конкретно, ці негативні явища проявляються уже від давна у Франції, в якій нараховується заледви 4-5% практикуючих християн. Чому? Бо багато французів не вірять у Христові принципи — Святу Євангелію. Протестанти, наприклад, не визнають Пренепорочну Марію Божою Матір'ю. Скорше модерна людина схильна беззастережно повірити в існування і діяльність вавилонського короля Навуходоносора (605-562 пер. Хр.), римського Юлія Цезаря (101-44 пер. Хр.), чим в існування Христа та Його науку, підтверджену чудами.

Побіжно пригляньмося історії, яка, по докладній аналізі, не є всецільо непомильною. Часто в ній зустрічаються протиріччя, промовчування важливіших подій, ба навіть фальшування української історії нашими сусідами. Наприклад: француз Люї Леже вважав Реймську старослов'янську Євангелію з X-XI стор. російською, чех Копітар — руською (рутенською); польські теперішні історики В. Серчик і Л. Подгородецький промовчують участь наших козаків під Віднем у 1683 р.: а Патріярх УКЦ Йосиф, навпаки, підтверджує²; Самовидець прихильно оцінює гетьмана Мазепу, а Величко негативно. . .

Маркантним прикладом може послужити теж Костомаров, який у «Мазепі» (1883) видвигає, що «Гетьман не бажав не тільки самостійности, але навіть автономії Україні». З його «науковою» вигадкою не погоджується російський учений езуїт Іван Мартінов, твердячи: «Мазепа, як Богдан, мав дійсний задум повернути Україні самостійність»³.

1. Dr Alexis Carrel: La Prière. Ed. Plon. Paris 1944. p. 28. Див. «Молитва» «В.Ш» кн. 9-10, 1974.

2. (Р.С.) Козаки під Віднем. «Ш.П.», ч. 47 з 10.11.1983 р.

3. J. Martinov: Courrier russe. In «Revue des Questions historiques» t. 35 du 1.1.1884, pp. 275, 276.

Багато таких випадків із всесвітньої історії опрокинув, мотивуючи їх науково, Шарль Бартелемі у своїй 5-томовій праці п.н. «Історичні помилки й вигадки (брехні)»⁴ з 1876 р. з цих то причин багато вчених (А. Тієррі — 1795-1856, П. Валері — 1871-1945) уважають історію псевдонаукою.

Цілком інакше представляється справа з Євангеліями, що їх писали очевидці подій, мужі скромні й правдомовні. Їхню правдомовність підтвердили археологічні розкопки (купальня Вітесди в Єрусалимі, плита Ераста в Коринті...), як рівнож однозгідні твердження всіх учеників Христових, які не були заперечені тогочасними жидами, противниками Христа. Це — на правду — унікат в історії людства!

Правда, деякі раціоналістичні історики минулого століття, як Д. Штраус (1808-1874), Е. Ренан (1823-1892) та інші, даремно старались представити Христа в ролі мітологічної особи, збуваючи мовчанкою Його чуда й воскресіння⁵. Але це їм не вдалось з браку конкретних доказів.

II

Біблія (латинізація грец. слова «біблїон») означає книжки. Початково Старий Заповіт (39 книжок) був написаний гебрійською й араміїською мовами. У XVIII ст. гебрійську мову названо семітською (від Сема, старшого брата Ноя), тобто на кананійську, арабську й абіссінську групи мов.

Перший переклад Старого Заповіту на грецьку мову був здійснений у III ст. пер. Хр. в Александрії 72-ма жидівськими вченими. А переклад Святого Письма в цілості на латинську мову був виконаний св. Єронімом у 390-450 роках, який у 7 ст. був прозваний «Вульгатою». Все ж таки найстаршим біблійним рукописом являється звиток пророка Ісаї, знайдений у печері Кумран над Мертвим морем у 1947 році.

Синтетично, Старий Заповіт являється історією спасіння, в якій проявляється Божа дія! В пророцьких книгах (Ісаї 7, 14) передказано народження Месії з лона Діви, який смертю своєю між злочинцями, взявши гріхи світу, відкупить людський рід (Іс. 53, 12).

Данийїл в апокаліптично-пророчих описах підкреслює дію Бога в історії людства, яку есхатологічно (кінець світа й людина після смерти) пов'язує з історією «Людського Сина», якому підкорятимуться всі народи, а царство Його не матиме кінця (Дан. 7, 13 і 14). Пророк Єремія теж передбачив події Нового Заповіту, лише іншою формою (31, 31-40; 33, 15). «Біблія започає далєко бїльшє поясєнь подїй, чим науково точна історїя, бо вона є керованою Господом, суверєним і мудрим, і в нїякїм разї необдуманими силами долї» — так висловлюється відомий ексегет (спеціалїст поясєнь Св. Письма) проф. Страсбургського університету Едмон Якоб⁶.

Новий Заповіт обїймає всього 27 книг. До III столїття вони були списанї на паперусах, а відтак до IV ст. на пергаменї (назва від мїста в Малїй Азїї Пергаму)⁷.

4. Charles Barthelemy: Erreurs et mensonges historiques. Paris 1876.

5. David Straus: Vie de Jesus. Paris 1835 (traduit de l'allemand). Ernest Renan: Vie de Jesus. Paris 1863.

6. Edmond Jacob: L'Ancien Testament. Ed. P.U.F. (Col. Que sais-je). Paris 1977, p. 120.

7. Oscar Cullman: Le Nouveau Testament. Ed. P.U.F. (Col. Que sais-je). Paris 1976, pp. 8, 11.

Повний Новий Заповіт був видрукований (в грецькій мові) в 1514 р. в Алькалі заходами архієпископа Толеда кард. Ксіменова. Крім того, ще в XIII ст. позначено його на розділи, а в 1551 р. додано строфи. Але найповніше видання Нового Заповіту появилось в Тішенфорфі в 1869 і наступних роках. Найчастіше католицькі вчені користуються 7-им виданням А. Мерка з 1951 р., а екзегети 24-им виданням Ервінга Нестле та Курта Алянда з 1960 р. Під сучасну пору міжнародня група вчених підготувляє нове видання Нового Заповіту п.н. «New Critical Apparatus of the Greek New Testament»⁸.

Слово «Євангелія», перетлумачене на українську мову, означає добру вістку спасіння, здійснену в Ісусі Христі. Євангелії ап. Матвія, Марка, й Луки вважають екзегети синоптичними, себто такими, що охоплюють цілість й уподібнюються. У них посланництво Христа описується на протязі 1-го року, починаючи в Галилеї, а кінчаючи в Юдеї муками. У св. Івана описані нові видання Нового Заповіту п.н. «New Critical Apparatus of the Greek New Testament»⁸.

Євангелія св. Матвія (жид. бувший митар) була написана у 80-му році для жидів. Вона є старанно розробленою і систематично пов'язаною зі Старим Заповітом та голосить Царство Боже і панування Христа.

Св. Марко (жид. секретар ап. Петра, супутник ап. Павла) написав свою Євангелію біля 70-их років. Вона найстарша, написана хронікарським стилем, проста, із заподанням дійсних фактів, і спрямована до Христа, містерійного «Чоловічого Сина». Крім того, вона є дидактичною і написана, мабуть, під впливом ап. Павла⁹. Не виключеним є, що євангеліст Марко був свідком Христових страстей (Мр. 15, 16-32)¹⁰.

Євангеліст Лука, навернений грек, маляр і лікар, супутник св. Павла, під впливом якого написав 3-тю Євангелію у 80 році, та правдоподібно, Дії Апостолів. Його Євангелія являється найбільше гармонійною, солідною та знаменною, в якій найменша історична подробиця є видвинута на яв та призначена для поган. Життя Христа занотовано в ній з ретроспективного (минулого) погляду, з наголосом на воскресіння, надаючи йому всесвітнє значення. Це — Євангелія бідних і покривджених: калік, розбійників, грішників, митарів, недужих¹¹.

Улюблений апостол Христа Іван, який помер в 100-ім році, проповідував Слово Боже переважно в околицях Ефесу. Його Євангелія, написана кінцем I або початком II століття, чітко різниться від синоптичних своїми хронологічними, географічними і традиційними рамками, як теж і тим, що є найголовніше, своєю теологічною перспективою. Одним словом, вона обіймає сукупність історичних подій та являється Євангелією любови!

Деякі екзегети вважають, що св. Іван, син Зебедея, не був автором 4-го Євангелія, а ним був Лазар, якого Христос воскресив із мертвих¹². Вони теж приписують авторство Дії св. Апостолів, які були зрадаговані в 80-

8. Ibidem, p. 13, 14.

9. Ibidem, p. 27.

10. В 823 р. тіло св. Марка було перенесене з Александрії до Венеції, де поховане в базиліці, прозваної в честь його імені.

11. Oscar Cullmann... pp. 31, 34, 35.

12. Ibidem, p. 45.

90 роках, св. Луці, помимо того, що багато відступів з Дій віднаходимо в Листах св. Павла. Правду кажучи, розходиться в них про поширення Євангелії з Єрусалиму до Риму, в наслідок дії св. Духа.

Св. Павло з Тарсу (жив між 10 і 67 роком), вчений фарисей, навернений в 32 р. на християнство, написав 14 посланій, в яких опрацював загалом християнства, пов'язуючи вчення Христа з юдейсько-християнським¹³. Наймаркантнішими із них є Листи до Римлян і Колосян. Перший із них являється радше теологічним трактатом, ніж листом, який обороняє автентичну християнську віру; другий — теологічно доказує всесвітню дію Христа¹⁴.

По Посланнях ап. Павла слідує т.зв. 7 соборні послання (католицькі): Одне Якова, два Петра, три Івана й одно Юди. Число сім цих Послань символізує повноту і сукупність! Між іншим, ап. Яків деякий час очолював Єрусалимську Церкву.

Деякі екзегети, проаналізувавши стиль Послань Петра й цитати з «Септанти» (П'ятикнижжя), пристосовані в Посланнях, приходять до переконання, що автором Послань був Силуан (Петро з Бетсаїди), який Павлові помагав у ширенню Христової віри (див. 1 Сол. 1, 1), і тим самим багато перейняв від нього думок і висловів¹⁵. Годиться теж відмітити, що всі Послання Івана написані літургічним стилем.

Щодо Об'явлення, яке складається із 7-ох Листів, скерованих до 7-ох Азійських Церков (Ефесу, Смирни, Пергаму, Тіятирів, Сард, Філадельфії і Ляодикії), то вчені вважають, що воно було подиктоване ап. Іванові самим Христом. У своїй сукупності воно проголошує всесвітню важливість діл спасіння, царювання Христа й надію нового життя. Це одинокі з писань Нового Заповіту, яке вчені з певністю приписують св. Іванові, улюбленому апостолові Ісуса¹⁶.

Старозавітні пророки предсказали Божеське походження Христа, яке Він відтак проголошував, навіть перед первосвящениками Кайяфом та Пилатом, говорячи про надприродне царство (Ів. 18, 36) і підтверджуючи своє післанництво чужими. Але перед Іродом, який легковажно, для розривки, чекав на Його чудо, ані словом не змінився¹⁷. Дивно це виглядало, бо Ісус розмовляв з усіма: бідними й багатими; жидами й самарянами (жидівські вороги), публічними грішницями; вченими й неграмотними; зрадником Юдою; чортом і розкаяним злочинцем (перший святий, проголошений Ісусом) але зігнував Ірода (Лк. 23, 9), за пустоголовство та за страту Свого предтечу Івана Хрестителя¹⁸.

У дальних відступах-розділах буде мова про надприродне народження Ісуса. Його чуда та воскресіння в історично-науковім наświetленню.

13. Фарисей завідували синагогами, а багаті садукійці храмом!

14. Cf. Oscar Cullmann... p. 71.

15. Ibidem, p. 97.

16. Ibidem, pp. 112, 113.

17. Розходиться про Ірода Антипу (20 пер. Хр.-39 по Хр.), тетрарха Галилеї та Пирей (4 пер. Хр.-39 по Хр.), сина Ірода Великого (73-4 пер. Хр.), який повбивав немовлят по народженні Ісуса. Ірод Антипа казав стяти голову Іванові Хрестителю, а відтак судив Ісуса.

18. R.L. Bruckberger: L'histoire de Jésus Christ. Ed. Grasset, Paris 1965, p. 437.

III

Чудесне народження Месії з лона Діви Марії не є якоюсь казкою-вигадкою, а дійсністю, предсказаною старозавітними пророками, відтак potwierdжену самим Ісусом та Євангелистами і. кінець-кінців, в другій половині XIX ст. при з'явах Пренепорочної Діви в Люрді.

Ще 700 років перед народженням Христа пророк Ісаїя проповідував: «Тому Господь Сам дасть вам знака: Ось Діва в утробі зачне, і Сина породить, і назве ім'я Йому: Еммануїл» (Іс. 7, 14). А трохи даліше (Іс. 42,1) пророк пояснює, що Месія — обранець Божий, на Якого Господь злив Духа свого, і Він чинитиме правосуддя над народами.

Також пророк Даниїл предсказав прихід «Сина Людського», якому буде дане панування над народами й царству Його не буде кінця (Дан. 7.14). Більше того, пророк Михей прецизійно заподає місто Вифлеєм, в якому народиться Месія, передбачений від віків Всевишнім (Мих. 5, 1, 2)¹⁹.

Божеське народження Ісуса теж potwierdдили Його ученики. І так апостол і євангелист Ісусів Матвій підкреслює, що «зачатеє в Ній (Марії — І.В.) — то від Духа Святого» (Мт. 1, 20), додаючи, що в перекладі «Еммануїл» означає «з нами Бог» (Мт. 1, 23).

Тими самими словами, зформульованими трохи інакше, висловлюється про народження Ісуса євангелист Лука: «...Не бійся Маріє, бо в Бога Ти ласку знайшла! Й ось Ти в лоні зачнеш і Сина породити, і даси Йому імення Ісус» (Лк. 1: 30.31).

Прекрасною формою і глибоким теологічно-філософським змістом ось як про цю подію свідчить єванг. Іван: «І Слово сталося тілом, і перебувало між нами, повне ласки та правди, і ми бачили славу Його, славу як Однородженого від Отця» (Ів. 1, 14)²⁰.

Вже той факт, що Євангелисти, які походили з різних європейських верств і мали відмінне формування, potwierdжують однозгідно цю надзвичайну подію-явище, безумовно відповідає істині. Більше того, що правду (зачаття Ісуса в лоні Марії через св. Духа) проголосила сама Пречиста під час появ у Люрді (11.2.-15.7.1858) 14-літній Бернадеті Субіру (1844-1879) в бігорськiм наріччю: «Я є Непорочно Зачата» 11-ий четвер по 15-ий з'яві²¹. І як пише прекрасний знавець появ у Люрді Франц Верфель у «Співі Бернадети», що місцевий парох Пейрамаль аж тоді повірив Бернадеті в появу її Богоматері, коли вона йому сказала про Її непорочне зачаття. Повірив, бо усвідомив собі, що малограмотна й необізнана дівчина, яка мало-що знає з катехизму, не спроможна є щось подібного вигадати²².

Про правдомовність «Співу Бернадети», який написаний у формі епічної повісті (геройської, надзвичайної), промовляє той факт, що автором був єврей, який втікав перед німцями з Франції у 1940 році. Ось що він у

19. Біблія. З мови давньосврейської на українську наново перекладена.

20. Новий Заповіт. З грецької мови на українську наново перекладений проф. д-ом. Ів. Огіенком.

21. Ще перед появою Матері Божої в Люрді, догму про Непорочне Зачаття Матері Христа проголосив Папа Пій IX, 8.12.1854 р.

22. Franz Werfel: Le Chant de Bernadette, (traduit de l'allemand par Ivan Goll), New York 1942, p. 239.

передмові до цієї книжки (стор. 8) написав: «Я приобіцяв, якщо дістануся до берегів Америки, першу річ, що напишу буде 'Спів Бернадети'. Ця книжка є сповненням моєї обіцянки». Іншими словами, Матір Божа вірятувала віруючого єврея, який в подяку написав правдомовний і величний гимн у її честь і славу.

Під час появ Пречистої в печері Масабіель за Бернадетою стежив д-р Дозу. Це був вчений міський лікар, хоч недовірок-масон, який цікавився прогресом тогочасної медицини. У важливих медичних проблемах він обмінювався думками з професорами Шарко у Вуазен, шефами паризької лічниці «Сальпетрієр». Він співпрацював теж з науковим журналом «Куріє Медікаль», в яким порушував модерні тези, та був кандидатом на професора неврології медичного факультету в Монпельє, найліпшого тодішнього факультету в Франції!

Отже, обсервуючи Бернадету, яку його колеги вважали нервово хворою і симулянткою, д-р Дозу переконався, що вона була всеціло нормальною. Більше того, в останній день березня, коли Бернадета при появі «Бель Дам» була в екстазі, він запримітив, що полум'я свічки (800°-1200° Ц), яку тримала в правій руці, 10-ть хвилин було в контакті з пальцями лівої руки, але, крім саджі, він не сконстатував ніякого попечення. Відтак д-р Дозу взяв від іншої жінки засвічену свічку і непомітно наблизив її до руки Бернадети, яка, відрухово відтягаючи руку, скрикнула: «чому мене печете»^{23?}

Після такого переконливого експерименту, д-р Дозу не лише сам повірив у появи Богоматері Бернадеті, але теж переконав обережно-недовірливого пароха Пейрамаля, який остаточно повірив теж у з'яву Непорочно Зачатої. Зрештою, в епіграфі до своїх «Споминів» д-р Дозу признався: «Я повірив тому, бо побачив»²⁴.

Подія, що Мати Божа з'явилась Бернадеті й представилась їй «Я є Непорочно зачата», не підлягає ніякому сумнівові! Свою з'яву Вона підтвердила чудами. Ба навіть більше, бо предсказавши своїй вибранці земні терпіння (туберкульоза костей), а по смерті щастя в небі, залишила прийдешнім поколінням чудесний знак нетлінності її тіла. Відкопавши його в 1925 р. (померла в 1879), сконстатовано, що воно даліше залишилось нетлінним. І тому Пій XI в 1933 р. проголосив Бернадету святою (свято 18-го лютого). Тепер її тіло спочиває вічним сном у склянній домовині в каплиці Сестер Милосердя в місті Невер.

«Господь є Паном неможливости»²⁵, — так свого часу висловився Едмон Мішель (1889-1970), бувший міністер, якого французи вважають за «світського святого» (сен ляїк). І це слушно! Бог сотворив Всесвіт і серед нього землю, на якій, серед сприятливих умовин, пульсує життя з людиною на переді, архитвором Божим. І ще як премудро! Наприклад: якби не було полоси чистого кисня, віддаленої 120 км. від землі, який в наслідок ультрафіолетних соняшних променів перетворюється в озон і навпаки, частинно затримуючи ці проміння, то на землі життя не було б можливим, бо ці проміння в більшій кількості є смертельними. Або: якби земля крутилася довкола своєї осі 10 разів повільніше, життя на ній не

23. Ibidem, pp. 264, 265.

24. J'ai cru parce que j'ai vu.

25. Dieu est le Maître de l'impossible.

було б можливим, бо від сторони сонця, за 10 діб усе вигоріло б, а по протиліжній стороні, в темряві й холоді (-273° Ц), вся її поверхня покрилась би льодом.

Отже, усе було створене так, щоб життя на нашій малій планеті було можливим і приємним. Сама ж людина являється нічим іншим, як механічним «інструментом» прокреації, яка від неї є цілком незалежною. Бувають теж випадки стерильності, яку в більшості випадків не можна медично скерувати на правильні життєві рейки. І навпаки, в природі зустрічається явище т.зв. «партеногенези», тобто зродження нового життя прямо з яєчка, без участі самця, або з «оосфери» (мшиці, бджоли). Навіть через уколи яєчка в крілиці можна викликати народження крілянят.

Цих кілька прикладів конкретно вказують на велич Бога. Який є Паном народин, життя й смерті, що для нас, людей, є вже буденно-природними, хоч фактично являються чудом, незалежним від нас! І тому годі дивуватись у надприродне народження Ісуса від Непорочно Зачатої Марії. Про цю надзвичайну подію, як ми вже згадували, говорили пророки, писали євангелісти, а в кінці потвердила Сама Марія, кажучи: «Я є Непорочно Зачата».

IV

В імені Господнім у Старім Заповіті чуда робив Мойсей і Аарон, перемінивши воду в кров (2М 7. 20). . . Пророк Ілля воскресив навіть сина вдови Сарепти (1 Цар. 17. 17-24), при тім підкреслюючи, що тому подібні чуда може тільки виконувати «Божий чоловік», яким послуговується Сам Господь! Але відмінно представлялась справа з Ісусом, який був улюбленим Сином Божим (Мт. 3, 17; Мр. 1, 11; Лк. 3, 22; Ів. 1, 33). Він свою Божеську місію підтвердив різнородними надприродними чудами, в наслідок яких очевидці без застереження визнали Його Сином Божим.

Очевидець євангеліст Матвій вчислює багато різних Христових чуд, між якими зустрічаються: uzдоровлення прокаженого (8, 1-4), сотникового слуги (8, 5-13), Петрової тещі і біснуватих (8, 14-17), кровотечивої та воскресіння старшого синагоги (9, 18-25), сліпих і німих. . .

Св. Марко, лаконічно описуючи перші Христові чуда в Капернаумі, ставить крапку над і: «І Він uzдоровив багатьох на різні хвороби недужих, і багатьох демонів повиганяв» (1, 34). Так само, як св. Матвій, він розказує про уздоровлення прокаженого (1, 40-42), з якого «проказа зійшла жвилі тієї»: спаралізованого (9, 1-5): «і той встав і негайно взяв ложе, і вийшов перед усіма» (2, 12); біснуватого, та ворекресіння дочки старшого синагоги (5, 21-24). . .

Євангеліст Лука заподає ті самі Христові чуда, що св. Матвій і Марко, доповнюючи їх уздоровленням сліпого: «І зараз видочим той став(!), і пішов услід за Ним, прославляючи Бога» (Лк: 18, 43). Виїмково зустрічаємо в його Євангелії також про воскресіння сина наїнської вдови: «. . . і мертвий устав і почав говорити» (Лк. 7, 15).

Улюбленець Христа Іван заподає подібні уздоровіння, як, наприклад, сина царедворця (4, 46-56), слабого в купальні Вітесди (5, 1-9), який був 38 літ недужим, та сліпонародженого (9, 1-12). Але величчю Христових

чуд було воскресіння з мертвих Лазаря, який лежав уже 4 дні в гробі! (Ів. 11, 1-44).

Також у ХХ столітті, добі науково-технічних чудес і розповсюдженого безвір'я, продовжуються Христові чуда в Люрді за посередництвом Його Матері. Кожний недовірок про це може переконатись, переглядаючи записи-документи Бюра медичних констатацій, діючого від 1882 р. в Люрді.

Перше чудо в Люрді було занотоване 25.2.1858 р. підчас появ Матері Божої Вернадеті Субіру. Старий шляховий робітник Люї Бурієтт, який стратив зір правого ока під час праці тому 20-ть років, прозрів, натираючи його водою, яка витріснула з під стіп Богоматері під час об'яв Вернадеті.

Це чудо, як рівнож 2-річного паралітика Жюстена Бугугора, який по 15-хвилинним зануренню у воді цілковито й спонтанно виздоровів, було науково перевірене д-ром Дозу²⁶.

Деякі лікарі, противники чудесних виздоровінь, як Бурієтт та Бугугор видвинули тоді аргумент, мовляв: що ця печерна вода містить в собі ще невідому але лічничо-активну речовину. Але аналіза цієї води академіком і проф. мед. факультету в Тулюзі Фільголем виказала, що це звичайна питна вода, без жадних домішок лічничо-мінеральних речовин²⁷.

Незаперечною історичною подією було виздоровіння сина Наполеона III Люлю (Людівіка), який хворів на гортанну «діспне» (трудність дихання). Імператриця Євгенія де Монтіжо приобіцяла собі тишком, що наколи син виздоровіє, вона старатиметься всіма силами вплинути на мужа, щоб він дав наказ забрати дошки, які перешкоджали людям доступ до печери, споряджені фран-масонами. І дійсно, по випиттю склянки Марійської води престолонаслідник цілковито виздоровів. А заскочений ліберальний імператор зараз же вислав префектові Тарбу (місто округи, до якої належав Люрд) Массі телеграму такого змісту: «Наказую негайно відчинити для людей печеру, яка знаходиться на захід від Люрду. Наполеон»²⁸.

Хоч ця телеграма була надана 1-го жовтня 1858 р., то барикади печери були розібрані лише тиждень потім (5-го жовтня), защо префект Массі був покараний перенесенням до Греноблю.

Не абияким чудом було всеціле виздоровіння 21-го серпня 1895 р. Аврелії Гюпрелль з Бове, яка терпіла на невилікувальну туберкульозу третьої стадії. Під час канонічного процесу (15.4.1908) вона заявила: «Під час занурення у воду я відчула зимно, а відтак шматування в легенях з несерпними болями, і вкінці хотіння щось з'їсти».

Переводячи перевірку зараз же по її виздоровінню, професори Буассарі й Сулье (Boissarie et Soulié) сконстатували, що пошкоджені легені («каверни») були цілковито регенеровані! Це чудо відтак потвердили теж паризькі професори Ренон, Летюль і Гено (Rénon, Letulle et Guénot)²⁹.

26. Franz Werfel. . . pp. 192, 229, 230.

27. Ibidem. . . p. 329.

28. «Vous avez l'ordre d'ouvrir immédiatement au public la grotte située a l'ouest de Lourdes. Napoléon. cf. Franz Werfel. . . p. 348.

29. André Duchemin: Un miracle de Lourdes. 2me édition de l'auteur: 19, rue Angrand-Leprince, Beauvais 1939, pp. 14, 24.

Від двох натирань водою виздоровіла теж 10-го травня 1902 р. з туберкульозного перетоніту 22-річна Марія Баї з Ліону. Безвірок д-р Алексі Каррель, який її супроводив до Люрду, в рапорті зазначив: «Чудо!» За ту «ересь» вільнодумні професори викинули його з медичного факультету, припиняючи розпочату його кар'єру. Але, працюючи в Рокенфелеровім інституті в Нью-Йорку, д-р Каррель отримав нагороду Нобля (1912) за новашійні розшуки з медицини. Від тоді він щорічно приїжджав до Люрду на студійні обсервації чудесно виздоровлених!

Почавши 1882 роком, в Люрді було зорганізоване для чудесно виздоровлених Бюро Медичних Константацій, яке складається з президента, невропсихіатра, радіолога, кардіолога та інших принагідних лікарів, які з цікавості відвідують чудотворне місце (1000 річно). Вони перевіряють лікарські посвідки хворого і badaють його перед і по видужанню. І лише по річній позитивній перевірці стверджують: «вздоровлення, на яке ми не знаходимо лікарського пояснення».

Ця формула являється науково раціональною, бо навіть зломана кість природно зростається по місяцеві, при чім їжа повинна бути багатою в фосфат вапна! Також звичайний чиряк, по виелімінуванні токсинів і мертвих клітин, загоюється щонайменше по тижневі. Тоді, як в Люрді каліки та невилічимо хворі раптово виздоровлюють!

Повернімось ще до випадку цитованої попередньо Аврелії Гюпрелль. Правду сказавши, модерна медицина можевилічити, примінюючи відповідні роди пенециліни, навіть і третю стадію туберкульозу, але аж по півторарічній ліченні. Але, навіть і повиліченні в легенях залишаються «каверни», тобто порожнечі по знищених бацилею Коха тканин. Але у випадку А. Гюпрелль не тільки наступило раптове виздоровлення, але, теж і цілковита та спонтанна регенерація пошкоджених хворобою клітин!

Во істину, і в Люрді діються Христові чуда за посередництвом Тої, Яка при з'явах Бернадеті назвала себе: «Я є Непорочно Зачата»! Розуміється, що чудесні виздоровлення проявляються як правило в наслідок глибокої віри й щирої молитви здорових. . .

Бюро Медичних Константацій пересилає даліше затвержені посвідки бувшої (-го) хворої люрдсько-тарбському єпископові, який, поставивши теж свої замітки, відсилає їх Міжнародньому Медичному Бюрові в Парижі. Ця остання інстанція, по позитивній перевірці, доручує картотеку Канонічній Комісії дієцезії, з якої походить чудесно виздоровлений, і яка в позитивнім випадку дописує: «Ми узнаємо, судимо й проголошуємо, що виздоровлення є чудом і має бути приписане Божій інтервенції за посередництвом нашої Люрдської Пані».

За 100 років (1858-1958) Канонічні Комісії признали лише 54 випадків чудесно виздоровлених на 2000 представлених їм випадків Бюрами лікарських комісій. При тім необхідно відмітити, що пересічно 35 хворих річно виздоровлюють в Люрді, хоч не є узнані лікарськими Бюрами з браку попередніх лікарських посвідок³⁰. До таких випадків можна зачислити Христину (Крістіян) Франко з Бове, яка по 30-літній недузї (туберкульозний перетоніт, плюс хвороба хребтового стовпа) нагло виздоровіла

30. І. Вергун: Люрд і наука, «ГХЧ» (Голос Христа Чоловіколюбця) ч. 3-4, Лювен 1965, стор. 355, 356.

в Люрді в 1930 році. Але тому, що її лікар не заосмотрив її посвідкою, бо думав, що вона не доїде до Люрду, Бюро Медичних Констатацій не написало на її рахунок цього чудесного видужання³¹.

На маргінесі цього розділу варто теж згадати, що чи не найбільшим чудом в Люрді є те явище, коли здорові, купаючися по хворих (сифіліс, рак, люпус обличчя), не заражуються, хоч вода в купальнях змінювана тільки кінцем дня, і тим самим в ній знаходяться мільйони-мільйони хворобних заразків. Але вони не шкідливі, бо вода, сама по собі, являється антибіотичною.

Вже сам факт, що Марійська печерна вода має постійно в літі і зимою 11° Ц тепла, може спричинити під час купелі в ній не тільки погіршення стану здоров'я хворої людини, але навіть здорової. Одначе купаючися в ній, ніхто ще не захворів, якщо не виздоровів³².

V

Незаперечною правдою є, що теперішня модерна й «вчена» людина не дуже-то вірить в безсмертність душі та воскресіння тіла. Чи вона є настільки певною, і чи має вона на це солідні підстави?

Колись, як довідуємось з історії, існувала секта «доцетів» (від слова доцео, доктус: вчити, вчений), прихильники якої не вірили в Христові муки й воскресіння. Після їхнього вчення Христос терпів, помер і воскрес сповидно³³. Були вони менш-більше такими самими безглуздими, як більшість зарозумілих «цивілізованих» людей нашої епохи?

Не має тому чого дивуватись, бо, правду сказавши, навіть Христові ученики «не йняли тому віри» (Мр. 16, 11), коли Марія Магдалина їм сповістила, що вона Його бачила воскресшого (Лк. 24, 11). Повірили лише тоді, коли Його самі побачили! А Тома, якому апостоли сказали «ми бачили Господа», відказав: «Коли на руках Його знаку відцвяшного я не побачу, і пальця свого не вклада до відцвяшної рани, й своєї руки не вложу в Його бока, — не ввірую» (Ів. 20, 25).

Отож, базуючись на зацитованих вище твердженнях, для модерних безвірків і Неронів, які ще нині переслідують християн, доказуючи, що «релігія являєть опіум народу», потрібно далеко більше фундаментальних наукових доказів, бо як висловивсь св. Павло: «Коли ж бо Христос не воскрес, то проповідь наша даремна, даремна також віра ваша» (1 Кор. 15, 14).

Ще в Старому Заповіті пророк Ісаїя передбачив (хоч не змінюється про воскресіння) муки й смерть Божого Сина (Іс. 53, 8), ради гріхів наших (Іс. 53, 11) був розп'ятий між злочинцями, хоч «гріх багатьох Сам носив і заступався за злочинців» (Іс. 53, 12). А в Новому Заповіті всі євангелісти й апостоли без винятку проголошують світові славне Христове воскресіння, яке було виявленням Його Божеської всемогутности (Мт. 28, 1-7; Мр. 16, 1-8; Лк. 24, 1-12; Ів. 20, 1-10).

31. І. Горалів: Чуда Люрдської Пані. «ГХЧ» ч. 5-6, Лювен 1966, стор. 53.

32. Жан де Гораль: Цілющі води Люрду. «ГХЧ» ч. 6, грудень 1947, Лювен; стор. 7-9.

33. Див. Брукбергер, читована книжка під позицією 18, стор. 540.

Св. Лука, наприклад, заподає, що Христос ще в Галилеї заповів своїм ученикам, що Він буде виданий «грішним людям, розп'ятий буде, але 3-го дня воскресне» (Лк. 24. 7). Але «ще не розуміли з Писання вони, що Він має воскреснути з мертвих» — лаконічно пояснює св. Іван (20, 9; див. Іс. 53. 8 і 10, 11) — й тому не вірили. Повірили, коли побачили його воскреслого!

Спочатку Христос явивсь Марії Магдалині, яка, парадоксально до Івана Хрестителя, який добачував у Христі Месію, визнавала в Нім втілену Премудрість! Потім двом ученикам на дорозі до Емаусу й одинадцятьом, а на останку Савлові, кажучи: «Я Ісус, що Його переслідуєш ти» (Дії 9, 5).

Про цю останню подію свідчить сам навернений Савло в Павла (1 Кор. 15. 8 і 9): «А по всіх Він явивсь й мені, мов якому недорідку. Я бо найменший з апостолів, що недостойний називатися апостолом, бо я переслідував був Божу Церкву». Відтак у дальших строфах ап. Павло ескатологічно доказує неминучість воскресіння з мертвих. . .

У той час, коли євангелист Марко писав про появи воскресшого Христа, жив ще Йосиф з Ариматії (суддя трибуналу), який міг би був заперечити його «вигадки», твердячи, як жиди, що тіло Христове викрали апостоли (Мт. 27. 64). Але, як праведний муж, цього не вчинив і тим самим не потягнув судово до відповідальности св. Марка, бо не хотів стати на прох з Правдою!

Цю унікальну й правдиву подію Христового воскресіння потвердили не лише євангелисти, але теж одноголосно всі апостоли та ученики. У своїх свідченнях вони є ясними, прецизійними й категоричними (нечуване в історії людства!): «А по муці Своїй Він ставав перед ними живий із засвідченнями багатьма, й сорок день їм являвся та про Божее Царство розказував» (Дії 1, 3; Мт. 16, 11).

В користь Христового воскресіння можна ще видвинути чимало інших фактів і доказів. Найважливішим із них — це свідчення всіх Його учеників, які з боязливих перетворились у відважних, проголошуючи Христове вчення серед ворожо наставлених. Всі вони, за малими вийнятками, померли мученицькою смертю ради воскреслого Христа.

Не менше знаменним аргументом є факт, який потверджують також історичні джерела, що Христовий гріб у неділю вранці був уже порожнім!

У той час, коли ученики звіщали Господне воскресіння, жидівські первосвященики знаходилися в Єрусалимі. Вони мали міць і всі середники до своєї диспозиції, щоб перевірити правдивість їхніх тверджень, що й мабуть зробили, щоб евентуально їх заперечити. Вони цього не зробили і не могли зробити (порожній гріб), бо ученики говорили правду!

Про правдивість голошення воскресіння Христовими адептами промовляє ще й той факт, що Яків (відтак перший єпископ Єрусалиму) та Савло з Тарсу на вернулись на християнську віру, побачивши власними очима воскреслого Ісуса. Цей факт є тим більше переконливо-промовистим, що Савло перед тим жорстоко переслідував перших християн.

Зрештою, сам Ісус предсказав Своє воскресіння, яке було вчинком передбаченим і dokonаним Богом!

Історичною правдою є ще і той факт, що по воскресінню Христос мав змінене тіло в наслідок переображення, тобто прийняття іншого вигляду. Це було те саме переображення, що на Таборській горі, видіння, про яке Ісус заборонив говорити Петрові, Якову та Іванові «аж поки Син Людський із мертвих воскресне» (Мт. 17, 9; Мр. 9, 9; Лк. 9, 36). Таким по воскресінню бачили Його ученики і таким Його описали, правдомовно, не додаючи ані крихітки щось від себе вдуманого. Чи ж це не є один із найкращих доказів історичного характеру, що Божественний Спаситель на правду воскрес?

Може навіть дивним видаватись модерним скептикам і недовіркам, що точні науки не лише підтверджують страсті, розп'яття, але теж воскресіння Христове. Останні трирічні досліді (1978-1981) 40-членної наукової комісії з різних ділянок знання над Туринською плащаницею це все уточнили: 1) що насправді Туринська плащаниця є Христовою (в середньовіччю вважали її мальовилом); 2) вигляд Христа; 3) роди Його мук; 4) спосіб розп'яття; 5) смерть, та 6) воскресіння.

Особливо вчених зацікавила трирозмірна відбитка на полотні Христового тіла жовто-рудявого кольору. При помочі флюорисценції, спектроскопії, інфрачервоного й ультрафіолетного промінювань вони відтворили на краю плащаниці ідентичну краску, зробивши висновок, що під час воскресіння Христове тіло, виділяючи проміння на тепло (280° Ц), залишило цей образ-опік, який хемічно ототожнюється з легким припаленням.

За Христовим воскресінням промовляє додатково ще цей факт, що вчені не знайшли на плащаниці ніяких залишків розкладу тіла, яке нормально настає під палестинським небом по трьох днях від смерті. Натомість знайшли нерозмазані згустки крові, склад якої підтвердила аналіза: залізо, порфірін, протеїни. І ця остання їх знахідка вже сама собою підтверджує, що Христос на правду воскрес і свідчить проти викрадення Його тіла апостолами, як про це говорили жиди, бо в такому випадку на полотні залишилися б розмазані кров'яні плями!

Ці наукові констатації вчених, що погоджуються з історично-євангелійськими відомостями, свідчать без сумніву про Христове надприродне воскресіння. І тому дослівне фізичне воскресіння Ісуса з Назарету являється найліпшим аргументом, який беззастережно підтверджують хемічні, фізичні, медичні, археологічні й історичні останні досліді³⁴!

VI

Засудження та обвинувачення Ісуса перед римськими властями мало чисто політичний характер. Про це говорять всі євангелисти, хоч різною формою. Св. Матвій та св. Марко твердять, що акт Його обвинувачення звучав, що Він вважав Себе Царем Юдейським. Св. Лука є далеко точніший: «Ми ствердили, що Цей ворохобить народ наш і забороняє податок давати кесареві, та її говорить, що Він — Христос Цар» (Лк. 23, 2). А св.

34. Kenneth E. Stevenson et Gary R. Habermas: La vérité sur le Suaire de Turin. Ed. A. Fayard, Paris 1982, pp. 196, 197, 198, 200.

Іван краще всіх видвигає патріотичні тенденції жидів, підкреслюючи: «Якщо так позоставимо Його, то всі в Нього ввірують, — і прийдуть римляни, та й візмуть нам і край, і народ!» (Ів. 11, 48). З цих мотивів юдеї шантажували самого Пилата, говорячи: «Якщо Його пустиш, то не кесарів приятель ти! Усякий, хто себе за царя видає, противиться кесареві» (Ів. 19, 12).

В той час в Ізраїлю існувало біля вісімдесять релігійних сект, які сперечались між собою про першєнство в суспільнім життю. Найбільше чільними серед них були саддукійці (займались храмом) та фарисеї (вчителі в синагогах та сторожі закона), які завжди ривалізували між собою. Але, щоб стратити Ісуса, цю Абсолютну Правду, вони примирились й об'єднались! Не дивно, бо розходилося їм про спільні інтереси!

Може навіть дивним видаватись для читачів, що про Божеське походження Христа свідчить теж очевидець-поганин Публіус Лентулюс, римський проконсул Юдеї, який зустрічавсь з Ісусом. У рапорті до римського сенату він до подробиць змальовує фізичний і духовий портрети Христа. Ззовні Він був високого росту (на Туринській плащаниці 1,78 м.), стрункого стану: волосся мав довге, яке спадало на плечі і розділювалось по середині на два боки, густу бороду, яка теж на кінці розділювалась легенько³⁵.

Христів вигляд, як описує далі в своїм доносі Лентулюс, був величавий і приймний. Очі Його, які були блакитної краски, мінились й пролизували душу. «В рисах Його лица була незбагнута симпатія, подлучена з величчю і маєстатом» — це, так би мовити, духовий портрет Христа, заподаний римським проконсулом.

Лентулюс доносить далі римському сенатові, що нарід вважав Христа «великим пророком, а Його ученики Сином Божим». «Він воскресне мертвих й уздоровляє хворих, одним словом від болів і всякої недуги. . .» «Він нігде не вчився, але знає всі науки. Багато говорять, що Він Бог. . . Направду, цей чоловік миліційи за всіх людей, в Ньому видно всю правду, в якій нема підхлібства»³⁶.

Чи може бути краща характеристика Богочоловіка, заподана ще й до того поганином і римлянином?

А теперішні французькі академіки, як задивляються вони на Христа? В ними видаваним популярнім у Франції словнику «Малий ілюстрований Лярус» фігурує, що Христос був Месією, передбаченим і передказаним пророками. Проповідуючи Царство Боже, Він був схоплений жидами і засуджений на смерть через розп'яття. Але «три дні потім Він воскрес і по сорок днів вознісся на небо. Тоді апостоли розійшлися по світі поширювати християнство»³⁷.

Також, отже, представляється панорама істини, відносно Христа, заподана скромними євангелистами, апостолами та правдивими вченими. У данім випадку французький філософ і вчений точних наук Блез Паскаль

35. Див. І. Вергун: Чи Туринська плащаниця є Христовою?, «В.Ш.», кн. 11 (428), 1983, стор. 1382.

36. Публіус Лентулюс: Як виглядав Ісус Христос? «ГХЧ», ч. 5-6 (123), Лювен 1964, стор. 269.

37. Jésus ou Jésus-Christ in «Petit Larousse Illustré», Paris 1979, p. 1444.

(1623-1662) мав слушність, формулюючи правило, заподане в епіграфі цієї розвідки, відношення правдивої науки до Бога (цю сентенцію приписують рівнож і Л. Пастерові!?).

На маргінесі Люрдських чуд Алексі Каррель (1873-1944), відомий французький вчений, прийшов до висновку, що благальна молитва, особливо за других, є Богом вислухана й підтверджена в Марійській столиці Люрді чудами. Його вислів «душа є, одночасно розумом і чуттям»³⁸ може чудесно послужити антитезою тим, які претендують, що немає Бога, а релігія — це опіум народу.

Більшість вчених вірили й вірять в Провидіння та чудесне народження і воскресіння Христове. Клясичним прикладом може послужити Альберт Айнштайн (1879-1955), лавреат нагороди Нобля (1921) і автор «революційних» відкриттів-теорій, які відтак справдилися, як ось: релятивності, взаємодії маси тіла та швидкості світла з енергією, явище фотонів та фото-електричних ефектів. Хоч сам єврей, він жив дуже скромно, бо вважав, що скромне життя є корисним для тіла й душі. Також, як глибоко віруюча людина, був переконаний, що наука повинна служити для досконалішого пізнання «Причини всіх причин», себто — Творця³⁹!

Марксієвсько-комуністичні ідеологи зараховують Айнштайна до вчених матеріялістів. Це зовсім не відповідає правді, бо він сам підкреслює, що «глибоке емоційне переконання присутності вищої розумної сили, яка являється в непостижимому всесвіті, формує мою ідею Бога»⁴⁰.

З наведених фактів випливає, що легше є доказати існування Творця та Його всемогучу дію, чим Його заперечити. З тієї проміси виводиться теж надприродне народження Ісуса, чуда та Його воскресіння, про що говорить теж історія появу Богоматері в Люрді та кропітні розшуки над Туринською плащаницею. Світочі науки завжди вірили, вірять і віритимуть в Абсолютну Правду-Бога, Його Сина-Ісуса та Непорочно-Зачату. Хай це буде мементом для зматеріялізованого світу!

---

38. «L'esprit est à la fois raison et sentiment» in «La Prière» de A. Carrel. Paris 1944, p. 32. Н.Б. Переклад «Ля прієр» (Молитва) існує в українській мові. Див. «В.Ш.» кн. 9-10, 1974 р.

39. І. Вергун: Мораль та релігійність Айнштайна. «ГХЧ» ч. 6 (82), 1956, стор. 117.

40. Хома Рябокiнь: Альберт Айнштайн — великий учений нашої доби. «Бюлетень УТГГ», ч. 1(25), 1984 р. Мюнхен, стор. 12-15.

Наука, досліди

Лешек БЖОЗА

УЧАСТЬ КОЗАЦТВА У ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ 1621 РОКУ

Хотинська кампанія являє собою найблискупчий приклад використання козацтва для оборони Речі Посполитої. Невміння користуватися тою співпрацею скінчилося повстанням Б. Хмельницького 1648 року. З цією подією пов'язано занепад могутності Польщі, що якнайкраще свідчить про вагу козацького питання.

У даній статті автор хотів би зайнятися описом військових подій, пов'язаних з участю козацтва в облозі Хотина, хоч ця проблема, може, й менш важлива. Для повної відповіді на питання про вплив Хотинської війни на ставлення шляхти до козацтва бракує достатньої кількості джерел. Акти сеймиків з того періоду або не досліджено, або й вони трактують це питання побіжно. Автор спирався у своїй праці передусім на «Спогадах про Хотинський похід» (ramiętniki o wyprawie chocimskiej 1621) та на аналізі «Історії Хотинської війни 1621» (Historia wojny chocimskiej 1621) Юзефа Третьяка. «Спогади» являють собою збірку хронологічних записок безпосередніх учасників боїв, за винятком Острога, що писав на підставі рапортів безпосереднього свідка. Докладність тих чотирьох хронік у формі щоденника різна. Однак, між ними нема великих розбіжностей. Отже, їх можна визнати за вірогідні джерела. Третьяк описує організацію козацької громади. Дуже вичерпно пояснює причини польсько-турецького конфлікту. Використовує при тім листування та інші рукописні джерела. З огляду на повне вяснення причин війни у згаданій розвідці, дозволю собі цю проблему оминуги, відсилаючи цікавих до праці Третьяка.

Конфлікт з Туреччиною, що наростав протягом довгих років, привів Річ Посполиту до війни, у якій вона сама-одна не була годна здобути перемогу. Дістала поміч від козацтва, яке до кінця не було певне, чи Річ Посполита в останній хвилині не укладе миру, і то коштом козацтва. Вибір на місце бою Хотина, що лежав на терені підлеглої туркам Молдавії, вирішив справу.

Можливість укладення миру остаточно перекреслив великий візир, відповідаючи польському послові Шембергові, що «султан не

може думати про мир, поки не покарає козаків і не змусить Річ Посполиту платити данину»¹.

Похід турецьких військ відбувався дуже повільно, темп гуртування польських сил і собі лишав бажати кращого. Армія, що від 1 серпня 1621 року перебувала під Хотиним, чекала на прибуття козаків. Вони прямували до Дністра через Гумань, Охматів, Брацлав. Позатим, урядили невеличкий морський похід, який перешкодив забезпеченню турків. 8 серпня козаки перейшли Дністер і почали пустошити Молдавію. Частина сил досягла Прута, що забарило похід турецької армії². Бої козаків у молдавії тривали протягом другої половини серпня. Відзначаючись героїзмом, козацтво, однак, зазнавало великих втрат. Перший під Хотиним (24 серпня) з'явився відділ Михайла Дорошенка. На розвідку решти війська вирушив гетьман Сагайдачний. Він прибув до Хотина просто з Варшави. У сутичці з турецькою стежею його поранено, що пізніше стало причиною його смерті. Йому вдалося з різними пригодами дістатися до козацького табору, де його прийнято з ентузіазмом. Його обрано гетьманом на місце Бородавки³, якого звинувачено потім у сприянні туркам та знищенні війська і ще в Хотині страчено.

Відсутність козаків загрожувала розділити армію. Але, на щастя, вони з'явилися 1 вересня, на день раніше від турецької армії.

Турецька армія мала чисельну перевагу. Її сили становили 98-104 тисячі⁴. Польсько-литовські війська налічували 25-29 тисяч; в тому числі: у полку королевича було 600 козаків, у Ходакевича — 800, у Любомирського — 1050, у Лесневського — 400, у Боратинського — 400, у Зеновича — 600, у Сапіги — 500, у Опалинського — 450, у Журавинського — 700, у Коссаковського — 600, у Синявських — 500 та пізніше прибулих ще 500. Разом у польських та литовських полках було 7.200 козаків⁵.

Мобілізовані козацькі сили налічували яких 40.000. Через втрати в дорозі під Хотин прибуло їх 30.000⁶. Керівниками із козацьких полків були: Федір Біргородок, Данило Дерикіл, Тиміш Федорович, Іван Гордель, Яків Городенко, Богдан Курочий, Василь Луцкевич, Мусій Писарок, Адам Підгірський, П. Сагайдачний, Сидір Сім'якович, Цецюра Севрук, Іван Зиска⁷. Отже, козаки становили більш ніж половину війська Речі Посполитої. Озброєння і харчове забезпечення козаків, як і всієї армії, було недостатнє,

1. Podhorodecki L. Jan Karol Chodkiewicz 1560-1620. Warszawa 1982. str 331.

2. Там же, стор. 331.

3. Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621). Krakow 1921. str. 120.

4. Podhorodecki L. op. cit. str. 332.

5. Spis wojska polskiego na wyprawie chocimskiej 1621 r. w.: Pamiętniki o wyprawie chocimskiej. opr. Zegota Pauli. Krakow 1859.

6. Podhorodecki L. op. cit. str. 339.

7. Там же, стор. 339.

зате їхня бойова вартість була дуже висока. В їхніх лавах майже не було випадків дезертирства. Сагайдачний погодився підпорядкуватися наказам Ходкевича.

Козацький табір окопився на плоскогір'ї і був дуже легко доступний. Не встигли вони й належно фортифікаційно укріпитися. І тому від 2 вересня козацький табір став ціллю турецьких атак. і турки «з великим криком вдарили на Запоріжжя, тоді як самі ставали табором»⁸. 2 вересня султан «усю свою потугу намислив обернути проти козаків, давши наказ туркам і татарам що є сили наступати на козаків»⁹. Пізніше прийшло до атак, підтриманих артилерією. У цій загроженій ситуації Ходкевич підтримав запорожців піхотою й кавалерією. Козаки рушили у контратаку й відкинули турків до їхніх наметів. Це була перша перемога. Турки зазнали багато більших втрат ніж козаки й поляки. Протягом ночі козаки укріпляли свої позиції.

3 вересня султан «доклав усю свою силу в атаку на запорожців»¹⁰. Головні турецькі сили знову заатакували козацький табір і «штурмували козаків великою навалою, мавши від султана суворий наказ, аби сьогодні їх знищити, кажучи: нас матимуть за дрантя, коли не знищимо козаків. . . хоробрі молодці мужньо боронилися й запекло відбивалися, так що вбили тоді їх [турків] десь із тисячу, а самі з Божої ласки лишилися цілі у своїх шанцях»¹¹. Козаки відбили усі атаки, у контр-атаках здобули чотири гармати й бранців.

4 вересня це ще один день, коли «турки всією потугою вдарили на козаків з наміром хай що здобути їх штурмом. . . і три атаки. . . , поганин змарнував. Султан же, бувши дуже розлючений, сказав: 'не їстиму й не питиму, поки мені того сивого пса Сагайдачного не допроводите'; після того повів третю найпотужнішу атаку»¹². Дарма що «атаку на козацький табір турки почали великою навалою, козаки, підтримані кіннотою, вирвалися з табору за турецькими полками, що турки й гармати покинули»¹³. Під час контратаки запорожці «віхали на них [турках] до самого табору, захопили яких п'ять наметів із здобиччю, гармати ж, що через їх вагу не могли з ними впоратись, вони зіпхнули до ровів, порозбивавши колеса, землею й камінням закидали. . . Того дня Сагайдачний віддав його величності королевичеві й панові гетьману одного полоненого Башу»¹⁴. Сагайдачний хотів підмоги, але Ходкевич, з огляду на близьку ніч, того не зробив. Під час пово-

8. Jakóba Sobieskiego Dziennik wyprawy chocimskiej w: Pamiętniki. . . str. 126.

9. Jana hrabi z Ostroroga Dziennik wyprawy chocimskiej w: Pamiętniki. . . str. 20.

10. Там же, стор. 20

11. Там же, стор. 16.

12. Prokopa Zbigniewskiego Dziennik wyprawy chocimskiej w: Pamiętniki, str. 47.

13. Jakóba Sobieskiego. . . str. 131-132

14. Prokopa Zbigniewskiego. . . str. 47-48.

роту козаки зазнали досить великих втрат. Того дня їх згинуло яких 800 чоловік¹⁵.

Після двох днів перерви, 7 вересня «велика сила турків рушила на козацькі шанці. . . чотири атаки змарнували»¹⁶. Того дня турки зв'язали польсько-литовські сили, спрямувавши головний удар на козаків, обстрілюючи їх позиції з гармат. І та спроба не вдалася. Опівдні вдарили на інший відтинок, але й там їх відкинуто з великими втратами. Того дня поляки ввели в бій гусарів. 8 вересня мали місце три чергових атаки на козацький табір, а також «козаки публічно у своєму колі стратили свого гетьмана Бородавку, який з лихим наміром або просто на нещастя, рушаючи на війну, вирядив застави до Волощини»¹⁷. 9 вересня після артилерійського обстрілу султан «усю потугу наслав на козаків, аби, затримуючи нас на собі, тим краще міг би оних зім'яти»¹⁸, і «яничари самі чотири години атакували козацькі табори»¹⁹. Козаки «досить мужньо виперли їх із шанців — потім — по долинах коло їх таборів рясніло від турецького грону»²⁰. Козаки виявили не абияку мужність, відбивши усі атаки. Продовж того часу вони були головною метою атак і зазнавали найбільших втрат. Свою вартість вони виявили не тільки в обороні табору, але і у вилазках, здійснюваних протягом дальшої облоги. Вилазка 20 тисяч козаків з 11 на 12 вересня не дала наслідків через zalivний дощ. Але вже того самого дня [вони] «переправившись вночі ватагою, [напали] на кількадесят турків, що пасли коні. . . спали. . . покололи рогатинами й посікли шаблями»²¹. 18 вересня «вісім тисяч запорозьких козаків, скориставшись темною бурею вночі, тихо з косами й рогатинами вдерлися до нижчого турецького табору»²². 19 вересня «кілька сот, вибравши ніч, вдарили на той кінець турецького табору, що був біля їхнього мосту і не без потіхи перебили чимало поган, захопивши різну здобич, дві яничарських корогви віддали Його Величності королевичеві»²³. 22 вересня «кількасот козаків, переправившись на той бік Дністра, напали на турків. . . повернулися без втрат назад з побідою та здобиччю; убито двох Башів, а візир ледве втік вночі до лісу»²⁴. Наступної ночі «вдарили на турецькі шатра край їх мосту на тому боці, розшарпали їх, і турків трохи побили. Якби козаки не бавилися здобиччю, могли б були багато доброго зробити і зіпсувати їм міст»²⁵. Під час тої вилазки «з Бо-

15. Podhorodecki L. op. cit. str. 357.

16. Jana hrabi z Ostroroga. . . str. 22.

17. Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej w: Pamiętniki, str. 83.

18. Там же, стор. 84.

19. Jana hrabi z Ostroroga. . . str. 23.

20. Jakóba Sobieskiego. . . str. 138.

21. Там же, стор. 142.

22. Там же, стор. 147.

23. Stanisława Lubomirskiego. . . str. 95.

24. Jana hrabi z Ostroroga. . . str. 27.

25. Jakóba Sobieskiego. . . str. 150.

жої ласки вбили турків до тисячі»²⁶. 25 вересня, тобто вже в останній фазі воєнних дій, «Турки почали мало не з усіх боків атакувати наш табір, а найдужче табір козаків, лісовчиків та шанці п. Веєрових»²⁷.

На мирних переговорах було порушено козацьку справу. У інструкції польським послам знаходимо пункт, який засвідчував обіцянку, що козаки не робитимуть морських походів. Турки домагалися покарання козаків та видачі їх старшини, на що польські послы заявили, що «не згодні зректися й карати тих, хто чинить таку послугу нашій вітчизні, що й самі турки бачать, і не є вже свавільниками, але нашими товаришами, що, як і ми, дістають платню від Речі Посполитої»²⁸. У мирній угоді знаходимо отже тільки пункт, що стосується козацьких морських походів. Ці умови вони [козаки] прийняли прихильно, знаючи їх недієвість. Перед від'їздом [козаки] визначили послів до короля, котрі заявили готовість «не щадити здоров'я ні худоби своєї. . . бувши готовими покласти свої груди й голови за віру християнську і за авторитет пана нашого Його величність короля, за єдність вітчизни»²⁹. Просили також про підвищення платні, свободу для православ'я, можливість робити набір до війська та про зимові табори. Козацьке військо поздоровило віватом кінного королевича, за те, що дав свого лікаря до послуг Сагайдачному.

В усій кампанії козаки показали себе дисциплінованим військом. Через недостатнє харчове забезпечення вони терпіли більший голод ніж війська польсько-литовські. Рольська сторона надавала їм поміч. З огляду на падіж коней та інші втрати під час облоги зажадали підвищення платні, яка порівняно до інших найманих військ і так була дуже низька. У спільній борні творилося «братерство зброї» й готовість до дальших спільних битв. Особа, що мала серед козаків особливо великий авторитет, був королевич Владислав.

Усі хроніки свідчать про велику пошану до козаків. Їхні заслуги під Хотином були справді великі. З перших днів облоги головні зусилля турків було зосереджено на їхньому таборі, а вагу їхніх вилазок так само важко недооцінювати. Нема нічого дивного, що українська історіографія вважає, «що козаки під проводом Сагайдачного здобули під Хотином блискучу перемогу»³⁰.

До якої, однак, міри той авторитет, який здобули собі, та виявлена ними вартість для Речі Посполитої вплинула на ставлення до них польської сторони?

26. Jana hrabi z Ostroroga. . . str. 28.

27. Jakóba Sobieskiego. . . str. 151.

28. Там же, стор. 166.

29. Tretiak J. op. cit. str. 208.

30. Полонська-Василенко Н., «Історія України», Мюнхен, 1972, т. I, стор. 444.

Перед Хотином сеймики висловлювали потребу піддання козаків контролі: «Щождо козаків, вважаємо за дуже потрібне задоволення їх щорічною платнею, аби були слугами й жовнірами Його величності короля та Речі Посполитої, рівнож у послусі Його королівської величності й під командою п.п. коронних гетьманів, в числі не більшим ніж призначили їмосці п.п. комісари, уповноважені на те Його величністю, а зокрема, аби було скасовано їхні юрисдикції»³¹. Був намір обмежити число козаків до тисячі. Козаків мали під той час за руйнівний елемент, що провокує турків на війни. Таку думку висловлює сеймикова інструкція Познанського та Каліського воевідства 1619 року, кажучи, що «Речі Посполитій належить пильнувати й побоюватися чисельного й страшного козацтва, тим більше, щоб не підбурювали проти нас турчина нападами на морі. . . такими юрбами вільних людей перекидано царства й королівства. Отож треба чинити пильне старання, аби ту самаволя можна було погамувати або допровадити до якогось порядку з користю для Речі Посполитої»³².

Слід звернути увагу, що ці інструкції було видано після московського походу, де козацькі заслуги були великі. Після Хотинської війни довір'я до козацтва не збільшилося. Сеймикові інструкції домагаються обмеження платні та стримання козацьких морських походів: «перші комісари, що майже без наслідку відїхали, подекуди хворі, то на них підвищенням річної платні, від Його королівської величності і Речі Посполитої дозволеної, вимогли, щоб відмовилися од своїх завзятих на Запоріжжі походів з військом та артилерією і обцяли не виходити на (море?), аби посол Порти не буркотів», «щоб запорозьких козаків було офіційно застережено й стримано від експедицій на Чорному морі, які порушують пакти з Туреччиною»³³. Інструкція для сейму Краківського воевідства від 13.XII.1622 року говорить, що «сваволя козацька тягне за собою велику небезпеку для Речі Посполитої, бо своїми експедиціями змушують нас до війни з турками, і може бути страшна для коронної влади; уникнути якої вже важко, і мусить бути узгіднена домовленість усіх станів, цим пунктом поручаємо панам послам зв'язатися з сенатом, щоб якнайшвидше вивнесли постанову з користю для Речі Посполитої»³⁴.

Позатим козаків мали за таких, що сіють неспокій, утруднюють

31. Instrukcja sejmiku posłom na sejm dana 2.I.1618 r. w: Akta grodzkie o ziemskie t. 20 Województwo ruskie. Lwów, 1909, str. 165.

32. Legacja dana ks. Piotrowi Gembińskiemu. . . posłowi na sejm nadzwyczajny województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 11.4.1619 r. w: Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego 1572-1632. Poznań 1962 t. 1 cz. 2, str. 74.

33. Там же, Legacja dana ks. Janowi Grzymułtowskiemu. . . w Środzie 13.12.1622 r. str. 135; Instrukcja dana posłom. . . w Środzie 13.12.1622 str. 143.

34. Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku krakowskiego w Proszowicach 13.12.1622 r. w: Akta sejmikowe województwa krakowskiego t. 2 1621-1660. Wrocław-Krakow 1955, str. 10.

адміністрування, через що їх має бути якнайменше. Це потверджує інструкція сеймикові у Вишні у грудні 1622, яка однак згадує колишні заслуги козацтва, відзначаючи, що «не згадують наші браття й козаків-запорожців, які у цій війні робили послуги Республіці, за що їх хвалять з охотою, але тим, що попри колишню практику переросли розміри своїх формацій і, прилучивши до себе більшу громаду, ніж на колишніх комісіях з ними було ухвалено, великі прикросці чинять старостям і громадянам Київського й Брацлавського воевідств, нападають на братів наших шляхтичів. . . море не занедбують»³⁵. Інструкція Познанського й Каліського воевідств звертає увагу на ту саму обставину³⁶.

З усіх цих прикладів можна зробити висновок, що ставлення шляхти до козаків не змінилося. Психіка шляхти у трактуванні [козаків] не змінилася. Можна підозрівати, що загал шляхти не міг призвичаїтися трактувати селянина-кріпака як козака. Заслуги козаків хутко пішли в непам'ять. Знову було занедбано нагоду створення потужної збройної сили в Речі Посполитій. То було пов'язане із загальним недовір'ям, постійним побоюванням козацьких виступів. Обмеження числа козацьких військ було для шляхти гарантією внутрішнього спокою. Хоч пошана до козацтва серед учасників Хотина була щира, проте вона не мала жодного впливу на ухвали сеймиків про козацькі права.

(Переклад з польської)

ПІСЛЯМОВА

Коли читаєш статтю Л. Бжози про участь козацтва у Хотинській війні, мимоволі згадується поезія Т. Шеґченка «Ще як були ми козаками. . .».

Справді, два слов'янські народи, близькі своєю культурою, об'єднані спільною боротьбою з варварським світом, кінець кінцем прийшли до взаємного антагонізму та кривавої ворожнечі. В ім'я чого? В ім'я поневолення обох їхнім підступним сусідом!

Те братерство зброї, яке мало би перерости у міцний державно-військово-політичний союз, скінчилося крахом і розбратом. Тепер, коли минули століття, об'єктивний і вдумливий історик може безсторонньо й неупереджено аналізувати причини того, що сталося. Стаття Л. Бжози якраз і є дуже вдалим внеском у дослідження причин українсько-польського розриву.

Керівна кляса Речі Посполитої — шляхта — ставила свої станові інтереси вище від загально-національних. Взагалі, це в природі усіх провідних кляс чи не всіх націй. Те саме було в Росії. Царі й дворяни не могли

35. Instrukcja sejmiku wisznienskigo poslom na sejm walny dana (22.12.1622 r.) w: Akta grodzkie i ziemskie t. 20, str. 204.

36. Akta sejmikowe województwa poznańskiego. . . str. 136.

змиритися з існуванням вільної, незакріпаченої України. Це правда. Різниця між російським дворянством та польською шляхтою полягала в тому, що шляхта не могла миритися з вільним козацтвом, коли поруч існувала постійна загроза християнському світові з боку Туреччини. Не зважаючи на існування під боком такого ворога, шляхта старалася закріпачити Україну. Російські ж царі й дворяни не робили цього, аж поки не було підято могутності турецького султанату. Лише використавши у війнах з Туреччиною українську вільну козацьку стихію, Росія взялася до закріпачення України.

Перед очима безстороннього дослідника виступають дві політичні лінії, здійснені двома національними характерами: польським та російським. Між цими національними характерами, уособленими в державах Польщі й Росії, точилася довголітня боротьба. І російська політична лінія виявилася гнучкіша, терпеливіша, обрежніша і далекоглядніша, ніж польська політична лінія. Звідси й наслідок вікового суперництва двох націй.

А, може, такий висновок хапливий, передчасний, потверджений лише одним: історичним фактом — відносинами з козацтвом?

Але коли глянути на зовсім нову історію, то ту саму нетолерантність, негнучкість та малополітичність до українського народу через 300 років після Хотина виявила й польська еліта під проводом Пілсудського. Можливість укладення Польщею миру з Туреччиною коштом козацтва, якої побоювалися козаки у XVII стол., стала в XX стол. у інших умовах доконаним фактом: підписавши Ризький мир, Пілсудський зрадив своїх спільників-українців на угоду Москві. Стався ще один помилковий хід польської політики, повторюючи ворожість шляхти до козаків після Хотина.

Політичний промах Пілсудського поклав початок ворожнечі й розбрату між двома народами і в другій світовій війні.

Як і у XVII, так і в XX століттях, польський провідний елемент виявився обмежений і недалекоглядний.

Стаття Л. Бжози, будши прямим звинуваченням та засудом поведінки шляхти XVII стол., мала би вказувати сучасній польській «шляхті» на хибність її політичного кредо.

Стаття свідчить, що автор бачить і розуміє багато чого. Але чи його точка зору може колись стати точкою зору польської провідної еліти?

Це питання, на яке сьогодні нема відповіді.

Святослав КАРАВАНСЬКИЙ

Д-р В. ТРЕМБИЦЬКИЙ

МІЖНАРОДНИЙ СТАТУС ДЕРЖАВ СХОДУ (1917-1923) (Продовження, 4)

Міжнародне визнання національних держав, які уконституувалися після розпаду російської імперії у 1917-1920 роках

Признання законності уряду на даній території існуючими вже державами світу — це один із найважливіших факторів у правному оформленні будь-якої новопосталої держави. Таке міжнародно-правне визнання в дипломатичному розумінні та доповнює далі просування взаємин в розумінні економічних, військових і транспортних взаємин, надає даній новій державі її повноту позитивних потреб для вільного світу.

Таким чином відпадає питання зрілості даної нації до незалежного буття, особливо, коли б новопосталу державу, через воєнні події чи імперіяльне загарбницьке намагання другою великою державою, привело до знищення її самостійності на деякий час.

Раз дана країна існувала з усіма атрибутами державності, а її розвиток незалежності мав усі позитиви в часі творення її державної самостійності, не може більше існувати питання всенароднього плебісциту на території, яка деякий час тому була державою для даного народу, який власне в цей час доказав своїми політичними здібностями повновартість до свого державного життя. Ось тому в питанні реставрації політичної самостійності певного народу, поновне видвигання плебісциту (ясно, зі сторони пануючої великодержави в даній часово бездержавній країні) не може уважатися переконливим фактором до міждержавної дискусії. Справа ідеї повороту суверенності нації, якій насильно забрано все, може бути виграною шляхом опрокинення вчинку пануючої імперіялістичної сили, яка все ж таки бажає задержати своє домінуюче становище в даній країні з уваги на економічні чи стратегічні великодержавні інтереси.

В приміненні цих роздумувань та залогень до справи відреставрування правості народів Східної Європи та Передньої Азії до незалежного державного життя, вони вповні утверджують повноправність цих же націй на повернення їм загарбаної власності, якою вони дорожили та яка була для них альфою і омегою в національному існуванні і прогресуванні як повновартісної етнічної та політичної одиниці. Це тим паче важливе, коли в час існування новопосталої держави вона була легально визнаною до тихчасовим її володарем, який признав право на окреме державне життя народу на території, яка до моменту усамостійнення становила її інтегральну чи колоніяльну частину. На Сході таким домі-

нантом була у 1917-20 роках Росія, уряд якої в Москві легально признав факт незалежності Естонії, України та Грузії, встановлюючи з цими державами нормальні міждержавні взаємини, особливо дипломатичні чи консульські.

Не важним є те, як довго дана новостворена держава Сходу існувала, але важливим з точки міжнародного права є факт погодження метрополії, за всіма легалістичними принципами на самоопреділення досі підлеглої імперії нації та на її вихід з імперіального складу у незалежне життя.

Сьогодні вже не існує питання усамостійнення цієї чи тої підсоветської нації або території, яка цей ступінь політичного досягнення здобула 50 чи 60 років тому. Народи СРСР є в боротьбі лише за відновлення своїх держав, насильно знищених чи відібраних війною, без будь-яких поважних причин. Клич імперіальної сили — ми мусимо мати більше заліза, нафти чи хліба — зовсім не може бути браним під розвагу чи дискусію, якщо у слід за цими потребами мала б бути знищена легальна форма існування держави даного народу.

Власне такі економічні принципи існували в советській імперіальній політиці понад 60 років, коли Москва рішила йти на загарбання українського заліза, вугілля і хліба, кавказької нафти та мангану, туркестанської бавовни та кольорових металів.

Не все право сили може рішати, особливо, коли світ бажає миру, стабільності економічних взаємин, рівноваги сил та закінчення колоніалізму й експлуатації одної країни другою.

В такому випадку за встановлення остаточного замирення між народами та державами і прискінення цього процесу на основі найбільше промовистих аргументів (власне, примінення міжнародного визнання «де юре» чи хоча б «де факто» держав, які в Східній Європі та у Передній Азії існували між 3-5 років найменше, а то й по 20 літ, тобто аж до 1939-40 років), цей міжнародно-правний акт сьогодні варто б тут пригадати. Може нижче вказані фактори придадуться цим, які вдержують зв'язки та ведуть міжнародного характеру політичну працю, в якій добра аргументація документального характеру набагато переконливіша, особливо там, де рішається бути або не бути нації в колі вільних держав та доповнювати позитивами ці соціальні чи політичні недоладності, що існують та будуть існувати між вільними державами світу.

Національні держави Сходу Європи та Центральної Азії мали свої міждержавні взаємини в характері обосторонніх посольств, дипломатичних місій, консулятів з дипломатичними уповаженнями для прямих консульських операцій.

З якими саме державами світу мали взаємини новопосталі країни Сходу покаже ця таблиця:

Азербайджанська Народня Республіка:

Бельгія, Ватикан, Вірменія, Велика Британія, Грузія, Ідель-Урал, Іта-

лія, Кубань, Німеччина, Польща, Персія, Союз Північного Кавказу, Туреччина, Україна, Франція, Японія.

Білоруська Народня Республіка:

Австрія, Грузія, Данія, Донська Республіка, Естонія, Латвія, Литва, Німеччина, Польща, Советська Росія, Туреччина, Україна, Фінляндія, Чехо-Словаччина, Швайцарія.

Республіка Вірменії:

Австрія, Азербайджан, Аргентина, Бельгія, Болгарія, Бразилія, Велика Британія, Греція, Грузія, Донська Республіка, Кубань, Італія, Мадярщина, Німеччина, Персія, Польща, Португалія, Росія, Румунія, США, Туреччина, Туркестан, Україна, Швеція, Фінляндія, Франція, Чехо-Словаччина, Чіле, Югославія, Японія.

Грузинська Демократична Республіка:

Австрія, Азербайджан, Аргентина, Бельгія, Кубань, Білорусь, Велика Британія, Вірменія, Греція, Гаїті, Донська Республіка, Італія, Кубань, Ліберія, Люксембург, Мексико, Німеччина, Панама, Польща, Румунія, Советська Росія, Сіям, Союз Північного Кавказу, США, Туреччина, Україна, Франція, Чехо-Словаччина, Швеція, Японія.

Далеко-Східня Республіка:

Велика Британія, Китай, Советська Росія, США, Чехо-Словаччина, Франція, Японія.

Донська Республіка:

Білорусь, Вірменія, Грузія, Данія, Еспанія, Кубань, Німеччина, Персія, Польща, Росія, Україна.

Естонська Республіка:

Австрія, Бельгія, Білорусія (1919-1920), Ватикан, Велика Британія, Греція, Голляндія, Данія з Ісландією, Іран, Італія, Мадярщина, Манджурія, Німеччина, Латвія, Литва, Норвегія, Панама, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина (1939-40), США, ССРСР, Туреччина, Україна (1918-1920), Фінляндія, Франція, Чехо-Словаччина, Чіле, Швайцарія, Швеція, Уругвай, Югославія, Японія.

Идель-Урал (Татаро-Башкірія):

Азербайджан, Польща, Советська Росія, Туркестан, Туреччина, Україна.

* Півофіційне визнання

Демократична Республіка Гірських Народів:

Азербайджан, Вірменія, Велика Британія, Грузія, Кубань, Німеччина, Персія, Туреччина, Україна.

Кубанський Край:

Азербайджан, Болгарія, Велика Британія, Вірменія, Греція, Грузія, Донська Республіка, Іспанія, Польща, Росія (Денікіна), Терська Республіка, Україна, Франція, Чехо-Словаччина.

Латвійська Республіка:

Австрія, Албанія, Аргентина, Бельгія, Білорусія (1919-20), Болгарія, Бразилія, Бразилія, Ватикан, Велика Британія, Венесуела, Греція, Голландія, Данія з Ісландією, Данціг, Естонія, Ірак, Італія, Колумбія, Литва, Мадярщина, Манджурія, Монако, Нікарагуа, Німеччина, Норвегія, Панама, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина (1939-40), США, СРСР, Туреччина, Україна (1919-21), Уругвай, Чехо-Словаччина, Чиле, Фінляндія, Франція, Швейцарія, Швеція, Югославія, Єгипет, Японія.

Литовська Республіка:

Австрія, Аргентина, Білорусія, Бельгія, Болгарія, Ватикан, Велика Британія, Греція, Голландія, Данія з Ісландією, Данціг, Іспанія, Естонія, Іран, Італія, Латвія, Мадярщина, Манджурія, Монако, Нікарагуа, Німеччина, Норвегія, Панама, Польща, Португалія, Румунія, США, СРСР, Туреччина, Україна, Уругвай, Фінляндія, Франція, Чехо-Словаччина, Швейцарія, Швеція, Югославія, Японія.

Тану-Тува:

Китай, Монголія, СРСР.

Туркестан:

(Бухара, Хорезм, Транскаспія, Туркестан, Іслям. Респ.), Афганістан, Велика Британія, Вірменія, Ідель-Урал, Китай, Персія, Советська Росія, Туреччина, США.

Українська Народня Республіка:

Австро-Угорщина (1918), Австрія (1919-22), Азербайджан, Аргентина, Баварія, Бельгія, Білорусія, Болгарія, Велика Британія, Ватикан, Вірменія, Греція, Голландія, Грузія, Данія, Данціг, Донська Республіка, Іспанія, Естонія, Ідель-Урал, Італія, Китай, Кубань, Латвія, Литва, Мадярщина (від 1919 р.), Німеччина, Норвегія, Персія, Португалія, Польща, Румунія, Советська Росія, Сибір, Союз Північного Кавказу, США, Туреччина, Фінляндія, Франція, Чехо-Словаччина, Швейцарія, Швеція, Японія.

Цікаво було б дізнатися скільки держав т.зв. «західного чи вільного світу» визнало поодинокі новопосталі держави Сходу після розпаду російської імперії у 1917 році. Вичисляючи держави вільного світу, ми можемо побачити ось таку картину:

Держави світу	Визнання нових націй (1918-23 років)
Австро-Угорщина:	Україну;
Австрійська Республіка:	Білорусію, Вірменію, Грузію, Естонію, Латвію, Литву, Україну;
Албанія:	Латвію;
Аргентина:	Вірменію, Грузію, Латвію, Україну;
Афганістан:	Туркестан (Бухару);
Бельгія:	Азербайджан, Вірменію, Грузію, Естонію, Латвію, Литву, Україну;
Болівія:	Латвію;
Болгарія:	Вірменію, Кубань, Латвію, Литву, Україну;
Бразилія:	Вірменію, Латвію;
Ватикан:	Азербайджан, Естонію, Латвію, Литву, Україну;
Венесуела:	Латвію;
Велика Британія:	Азербайджан, Вірменію, Грузію, Далеко-Східню Республіку, Естонію, Кубань, Союз Північного Кавказу, Латвію, Литву, Туркестан (Транскаспію), Україну;
Гаїті:	Грузію;
Греція:	Вірменію, Грузію, Естонію, Кубань, Латвію, Литву, Україну;
Данія:	Білорусію, Всевелике Військо Донське, Естонію, Латвію, Литву, Україну;
Данціг:	Латвію, Литву, Україну;
Ірак:	Латвію;
Іспанія:	Донську Республіку, Кубань, Латвію, Литву, Україну;
Італія:	Азербайджан, Вірменію, Грузію, Латвію, Литву, Україну;
Китай:	Далеко-Східню Республіку, Танну-Туву, Туркестан, Україну;
Колумбія:	Латвію;
Ліберія:	Грузію;
Люксембург:	Грузію;
Мадяричина:	Вірменію, Естонію, Латвію, Литву, Україну;
Манджурія:	Естонію, Латвію, Литву;
Мексико:	Грузію;
Монако:	Латвію, Литву;
Монголія:	Танну-Туву;
Нідерланди:	Естонію, Латвію, Литву, Україну;
Нікарагуа:	Латвію, Литву;
Німеччина:	Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Донську Республіку, Естонію, Латвію, Литву, Союз Північного Кавказу, Україну;
Норвегія:	Естонію, Литву, Латвію, Україну;
Панама:	Грузію, Естонію, Латвію, Литву;
Персія (Іран):	Азербайджан, Білорусію, Вірменію, Донську Республіку, Грузію, Союз Північного Кавказу, Литву, Туркестан (Бухару), Україну;
Польща:	Азербайджан, Білорусію, Вірменію, Донську Республіку, Естонію, Грузію, Ідель-Урал, Кубань, Латвію, Литву, Україну;
Португалія:	Азербайджан, Вірменію, Естонію, Латвію, Литву, Україну;
Росія (Денікін):	Вірменію, Донську Республіку, Кубань;
Совєтська Росія:	Білорусію, Далеко-Східню Республіку, Грузію, Естонію, Ідель-Урал, Латвію, Литву, Танну-Туву,

Словаччина:	Туркестан (Бухару, Хіву), Україну; Естонію, Латвію;
Румунія:	Вірменію, Грузію, Естонію, Латвію, Литву, Україну;
Сіям (Тайланд):	Грузію;
Союзні Штати Америки:	Вірменію, Далеко-Східню Республіку, Грузію, Естонію, Латвію, Литву, Україну;
Туреччина:	Азербайджан, Білорусію, Вірменію, Естонію, Грузію, Ідель-Урал, Союз Північного Кавказу, Латвію, Литву, Туркестан, Україну;
Фінляндія:	Вірменію, Білорусію, Естонію, Латвію, Литву, Україну;
Франція:	Азербайджан, Вірменію, Грузію, Далеко-Східню Республіку, Естонію, Кубань, Латвію, Литву, Україну;
Чехо-Словаччина:	Білорусію, Вірменію, Далеко-Східню Республіку, Грузію, Естонію, Кубань, Латвію, Литву, Україну;
Чиле:	Вірменію, Естонію, Латвію;
Швейцарія:	Білорусію, Естонію, Латвію, Литву, Україну;
Швеція:	Азербайджан, Грузію, Естонію, Латвію, Литву, Україну;
Уругвай:	Естонію, Латвію, Литву;
Югославія:	Вірменію, Естонію, Латвію, Литву;
Японія:	Азербайджан, Вірменію, Далеко-Східню Республіку, Грузію, Естонію, Латвію, Литву, Україну;

В порядку кількості признання новопосталих держав:

Країни:	Кількість визнаних держав
Польща	12
Велика Британія	11
Німеччина, СРСР, Росія, Персія	10
Франція, Чехо-Словаччина	9
Австрія, Бельгія, Японія	8
США, Греція, Італія	7
Данія, Еспанія, Китай, Норвегія, Португалія,	
Румунія, Фінляндія, Швеція	6
Ватикан, Болгарія, Еспанія, Мадярщина, Швейцарія	5
Аргентина, Голландія, Панама, Югославія	4
Данціг, Манджурія, Уругвай, Чиле	3
Монако, Нікарагуа, Росія, Словаччина	2
14 інших держав	1

Одночасно можемо статистично довести, наскільки були активними ново-
постали держави Сходу в їх міжнародньому признанні:

Держава:	Признало:	В тому півурядово:
Латвію	45 держав	
Україну	42 держави	6 держав
Литву	38 держав	
Естонію	34 держави	
Грузію	30 держав	1 держава
Вірменію	30 держав	11 держав
Азербайджан	17 держав	
Білорусію	15 держав	7 держав
Кубань	15 держав	4 держави
Донську Республіку	10 держав	2 держави
Союз Північного Кавказу	8 держав	1 держава
Туркестан (Бухару, Хіву, Транскаспію)	7 держав	
Далеко-Східню Республіку	7 держав	3 держави
Ідель-Урал (Татари-Башкірію)	6 держав	
Танну-Туву	3 держави	

Разом усі вісімнадцять новопосталих держав в 1918-23 рр. та навіть до 1940 року (три балтійські держави) мали визнання 49 державами світу, в тому числі: 28 — європейськими, 12 — американськими, 8 — азійськими, 2 — африканськими та Ватиканом, як міжконтинентальною державою.

Якщо в такому діязоні міжнародного дипломатичного визнання находилися держави, які 60 років тому відокремилися від старої російської імперії, то за яким міжнародним правом сьогодні цих 18 держав має бути насильно держаних в системі нової російської імперії під назвою Советського Союзу (СРСР)?

Розв'язка цього міжнародного питання мусить прийти, коли світ докінчить колоніялізм та змагатиме до повного здійснення політичного самовизначення народів світу, де б вони не жили.

Для повного унагляднення всієї проблематики, варто тут замітити ще ось що:

З поданих 20 держав в таблицях, сім (Азербайджан, Бухара, Ідель-Урал, Хорезм (Хіва), Танну-Тува, Транскаспія й Туркестан) були приналежні до тюрксько-монгольської групи країн; шість (Білорусія, Далеко-Східня Республіка, Донська Республіка, Кубань, Польща та Україна) були слов'янського расового походження; три (Естонія, Карелія та Фінляндія) фінського опрeдeлення; дві (Латвія і Литва) балтійського походження; дві (Грузія і Союз Північного Кавказу) кавказької раси, та Вірменія з кавказького простору, з своєю власною етнічно-расовою характеристикою.

Дванадцять із незалежних держав Сходу (Білорусія, Дон, Естонія, Фінляндія, Ідель-Урал, Карелія, Кубань, Латвія, Литва, Північний Кавказ, Польща й Україна) географічно були приналежні до європейського континенту; дев'ять (Вірменія, Азербайджан, Бухара, Далеко-Східня Республіка, Грузія, Хорезм, Танну-Тува, Транскаспія і Туркестан) існували в просторі азійського континенту.

За віровизнанням: п'ять із двадцятиодної держави (Азербайджан, Бухара, Хорезм, Транскаспія, Туркестан) входили в бльок ісламських народів світу; дві держави (Ідель-Урал та Союз Північного Кавказу) мали характер європейських країн із сильним християнським елементом. Танну-Тува була з орбіти лямаястичного світу, а всі інші — разом тринадцять — були християнського опрeдeлення, при чому: з православною обрядовістю були: Вірменія, Білорусь, Далеко-Східня Республіка, Дон, Грузія, Карелія, Кубань та Україна (разом вісім); дві держави — Литва та Польща — були римо-католицького обряду. Естонія, Фінляндія та Латвія були приналежні до протестантсько-християнського світу. Одначе, треба ще додати, що одна третина населення Білорусії мала римо-

** Дев'ять європейських та дев'ять азійських частин СРСР.

католицьке віровизнання, а приблизно одна десята частина людності України в західній її частині була приналежна до візантійської-католицької обрядовості. Також сильний християнсько-православний елемент помічався у двох мохаммеданських державах: в Ідель-Уралі та в просторі Північного Кавказу — біля 300.000 вірних в Осетії та в терському окрузі.

Не можна поминути й геополітичного визначення для держав Сходу:

Бухара, Хорезм, Транскаспія, Туркестан (разом 4) знаходились в просторі Передньої Азії (Middle East); Вірменія, Азербайджан, Грузія, та Союз Північного Кавказу (разом 4) були в кавказькому просторі т.зв. Малої Азії;

Дон, Кубань й Україна (три) знаходилися в північно-чорноморському просторі;

Естонія, Фінляндія, Латвія, Литва та їх близькі сусіди Білорусія і Карелія (разом шість) були в окрузі Прибалтики;

Ідель-Урал знаходився у Волго-Уральському просторі, Танну-Тува в орбіті алтайських гір, тобто у самому центрі всього азійського континенту, в сусідстві великих: Сибіру, Монголії й Туркестану. Далеко-Східня Республіка була в сфері далеко-східніх держав, в обсязі Японського та Охотського морів, у суміжжі Китаю та Японії.

В результаті такого геополітично-стратегічного розподілу, незалежні держави, які постали на румовищах старої російської імперії в 1917-20-их роках, займали незвичайно важливі геополітичні та стратегічні точки опору в європейському просторі та на азійському континенті. Своім географічним положенням вони збуджували заінтересованість великих потуг світу, об'єднаних в мілітарних союзах (Першої світової війни) Антанти та Центральних Держав, які намагалися здобути впливи в певних геополітичних б'юрокраціях країн, де знаходилися не лише стратегічні точки опору: важливі порти, гірські пасма, а й економічні ресурси (індустріально-копальничого характеру), як в українському Донбасі, на польському Шлеську, у нафтяних просторах Туркестану і Кавказькому комплексі чотирьох держав. Не маловажними були й лісові простори Кавказьких гір, Далекого Сходу та всієї Прибалтики та, само собою, світового розміру шпихлір зерна і харчевих продуктів України, Донської Республіки й Кубані.

І, врешті, людностевий резервуар цих 20 держав із сумаричною кількістю 116.000,000 населення також був атрактивний політичним та економічним силам решти світу. Ось тому в час незалежності оцих 21 держав Сходу, деякі з них, як Україна, Польща, Фінляндія, а навіть, такі, як Грузія, добилися на протязі лише 1-2 років, встановлення дипломатичних взаємин із 25-35 державами

світу, тобто більше, як мали у цей час т.зв. «історичні» держави латинської Америки, Азії, а навіть малі держави Європи.

А тому, що питання міждержавного визнання суверенності одної держави другими, вже існуючими, є фундаментального значення в утвердженні самостійності новопосталої держави, оця тема творитиме другу частину цього еляборату, який має бути доказовим в юридичній повновартості існування 21 держав Східньої Європи та Близького Сходу 60 років тому із їхнім людностевим, територіальним потенціалом для країн європейського і азійського континентів.

Основна бібліографія по цьому питанні

ВІРМЕНІЯ:

Hovannisian, Richard G: Armenia on Road to Independence, 1918. Edit. Univ. of Calif. Press, Berkely-Los Angeles, 1969, Vol. I, pp. 211, 216-218, 229-234, 309, 313.

The Republic of Armenia (From Versailles to London 1919-1920). Edit. Univ. of Calif. Press., Berkely-Los Angeles-London, 1982, Vol. II, pp. 140-206, 470-4781, 482-530.

Kazemzadeh, Firus: The Struggle for Transcaucasia, pp. 135-137, 139-144, 172-173, 215-217, 260-266, 289-293.

Wilson, Woodrow: The Frontier between Armenia and Turkey as decided by President Woodrow Wilson. November 22, 1920, n.p. Armenian National Committee, 1920.

Thomas A. Dryston: From the Pages of History; The Armenian Review, vol. 21, No. 4-84, Boston, Mass. Winter 1968, pp. 3-22.

Armenia — Almanach de Gotha — (1921), p. 626, (1923), p. 128.

АЗЕРБАЙДЖАН:

Almanach de Gotha — (1923) p. 1289.

Гусейнов, И.С. и др.: История Азербейджана, ст. 104, 110-112, 136.

Claim of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaidjan presented to the Peace Conference in Paris, 1919, pp. 41-42.

Chesnais, P.G.L.: La Republique d'Azerbaidjan. Paris, 1920, pp. 12, 207-216.

Kazemzadeh, Firus: The Struggle for Transcaucasia (1951) pp. 167-169, 226-230, 267-270.

Munsch, Hilal: Die Republik Aserbaidjan. Berlin, 1930, pp. 28-31, 40.

D.Z.T La Première République Musulmane: L'Azerbaidjan. (Revue du Monde Musulman), tome 36, 1918-1919, edit. La Mission Scientifique du Maroc-Ernest Lerdux, Paris, 1919, pp. 256-263.

Azerbajczan w walce o niepodległość — Azerbajdzanska publikacja narodowa, Warszawa, 1938.

Голинков, Д.Л.: Крушение антисоветского подполья — (1975), стр. 307.

БІЛОРУСІЯ:

Варонка Азэп: Беларуская справа на мировой нарады у Версалі, Коуна, 1919, стр. 60.

В.А. Круталевич. Рождение Белорусской ССР, (1975), стр. 225, 226, 231-238, 248-251.

Маніфэст Рады Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР), «Бацькаўшчына», Но. 9(12), 25, саковіка, 1918 г., видана в Німеччыні.

Зарецкі М.: Міністэрства Беларускіх Спрау за 10 місяцаў існаваньня (1.12.1918-1.10.1919). Выдавецтва Ф. Скарыны, Коуна, 1919, стор. 16-18.

Nicholas Vakar: Belorussia — The Making of a Nation. Harvard University Press, Cambridge, 1956, pp. 107, 111-113.

Іван Касяк: За Дзэржауную Незалежнасць Беларусі, стор. 23, 28, 41, 46-54, 59-64.

Дорошенко, Дмитро: Історія України (1954, т. II, стор. 207-209, 302.

Запруднік, Янка: Дыпляматычны пашпарт уряду Беларускае Народнае Рэспублікі. *Записы* — Беларускі Інститут Навукі й Мастацтва. Byelorussian Institute of Arts and Sciences No. 13, New York, 1975, pp. 99-102.

Голинков, Д.Л.: Крушение антисоветского подполья — (1975), стор. 475-476.

ДАЛЕКО-СХІДНЯ РЕСПУБЛІКА:

To the Washington Conference on Limitation of Armaments. Memorandum of the Special Delegation of the Far-Eastern Republic. Washington. D.C., 1921, pp. 3, 7-8, 10-12; edition 1922, p. 3.

Memorandum of the Special Delegation of the Far-Eastern Republic, Washington, 1921, pp. 1-4.

(Продовження буде)

Оповідання, новели, спогади

I. ПРШАВЕЦЬ

ЗОШИТ КАТОРЖНИКА

(Продовження, 3)

В льосі було гамірно. В'язні були раді, що перший етап слідства вже за ними. Навіть співали:

«Доле, моя, доле,
 доленько моя!
 Чому ти не такая,
 як доля людська?!»

Ще вчора вони самі і всі ми творили свою долю, змагаючись з найсильнішими і найбільш кривавими державами Європи.

В льосі було одне-однісіньке загразоване віконце, за яким на подвір'ї день і ніч стояв солдат-чекіст. Солдати не були професійними чекістами, а з мобілізації і цим правом приділені до військ ЧЕКА. Їхнє відношення до в'язнів характеризувала цікавість, тим більше, що багато серед них було узбеків, казахів, вірменів тощо. Вони часто підходили до вікна і питали за що арештовані? Бог один знає, якою поштою солдат-узбек чи кабардинець-чекіст одержував і передавав листи в'язням. Але тому ці частини військ часто змінювали.

Господарчими справами в КПЗ завідував уже старший віком ст. сержант-хохол. Ходив він завжди в бушлаті, сутуловатий. Говорив, власне, «хахляцькою» говіркою: «печка» замість «пічка» або печка, також «песня», і т.д. Іноді під цим витертим бушлаком чекіста пробуджувалась людина. Тоді під якимсь приводом підходив до дверей, відчиняв «волчка» і тихесенько просив: «...заспівайте, но тихо».

В таких випадках підходив до дверей Іван і відповідав:

— Добре, заспіваю тобі, ти підніжку, «пісню», тільки добре слухай!

«Хто забуде рідну мову,
 щоб чужої вчитись,
 і покине свою хату
 щоб чужим служити,

Хай той згине окаянный,
соромом покритий,
хай того земля не прийме
і проклянуть діти!»

Цю знану на Україні перед і в роки революції пісню співав Іван Борисов, родом з Івано-Франківської області, шахтар-забойщик. Уникнувши німецького полону, він на початку формування УПА заложив на плече «дехтюра». Арештували його хворим, коли перший раз, як казав, дехтяр не віддав йому послуги.

Здавалося, що по співі Івана старший сержант в бушлаті вже більше не буде просити, щоб заспівали. Та минув день-два і він знов підходив до «волчка» і просив:

— Ну, заспівайте, але тихо!

По якомусь часі зібраних в льосі відправили до тюрми в Рівному. Везли селянськими підводами. На кожній підводі по кількох солдатів. Більшість в'язнів пов'язали мотузками або ремінними пасками.

На полях Волині стояла осінь. Поля були вже пусті. Більшість в'язнів, хоч того ще й не усвідомлювали, дивились на свої волинські рівнини востанне.

До Рівного в'їхали від сходу. Остапові було тяжко, що в'їжджав у місто як в'язень. В тюрмі номер 1 не прийняли, бо була переповнена. Хтось написав ще за царя, що в Рівному найбільшим будинком, видимим здалека, була тюрма. І тепер також!

Привезли до тюрми номер 4. Був це одноповерховий будинок казармного типу. Почали прийом рабів. Попихаючи прикладами гвинтівок, підганяли по одному до стола, що стояв у прохідній. Рееструвала жінка, яка кожного злісно питала:

— Фамілія, ім'я, атечество?

Коли хтось не відповідав, не розуміючи по-московськи, вона кричала:

— Звать как, блядь!

Сказане порівнювала з «делом» привезеним з КПЗ і давала підписувати. Тут же робили обшук, хоч забирати не було що, бо все ограбили раніше. Цілу групу в'язнів розмістили в одній камері з голих стін і підлоги, у вікні ґрати і «козилок», що унеможлилював бачити щонебудь за вікном. Двері були подвійні — залізні суцільні, і залізна ґрата. Довгий коридор був розділений у двох місцях залізними ґратами і такими ж дверми.

Нова дійсність! В'язні розмістились на підлозі і попід стінами. Тюрма — заперчення людської натури. Хтось підійшов до вікна і заспівав:

«Ти катував нас, ти руйнував нас!
Де були школи — будував тюрми!
Гатив греблю нами, нашими кістками,
Невже ж, не вже ж не люди ми!?»

*

З волі прийшла вістка, що в місті знов повісили двох публічно. Німці відійшли, а нас далі вішають за те ж саме!

...Забрали Ситника і, як він передбачав, засудили його на 10 років ІТЛ. За кооперацію!

...В жовтні викликали на слідство і мене. Вели через місто самого, бо в моїй справі як досі на щастя не було ні свідків, ані співоскаржених. Місто виглядало пусте, йшов осінній холодний дощ. Люди ходили похилі. Лише якихсь двох молодих поляків крикнуло в мою сторону:

— Самостійна іде!

Глянув я на них і подумав, що в 1939 році я міг також кричати їхнім батькам:

— Неподлегла уцека! Я тоді був зверху, був на бойовій машині. Чи батьки їм не розповіли, не переказали, як-то на плякатах тоді масово розвішуваних було намальоване, як польське військо втікає і як московський солдат пробиває штиком білого орла — герб Польщі? Я не кричав; — що «Неподлегла уцека!», хоч міг і мав причини. Бо не я це творив, хоч брав у цьому участь, бо не ми і не поляки були підметом цих подій. Страшно подумати, як пізно поляки зрозуміють цю правду.

*

Слідчий відділ містився в житловому будинку (мабуть, з турботи про трудящих). Мене «прийняв» старший лейтенант Дубенко і розпочав від попередження:

— Не думай, що ти обманеш советського слідчого.

Ось і маю першого «свого, рідного, українського» слідчого, про якого, а властиво про його вступну фразу чув я ще в тюрмі. Він переглянув моє «дело» і передав своєму помічникові, молодшому лейтенантові Косолапому, москалеві. Знов не повезло мені в «рідних» слідчих.

Слідство йшло типово, насправді це була перевірка протоколу допиту із КПЗ, з тим, що приготовленими вже були блянки протоколу з вставленими словами, реченнями, тобто деякі «відповіді» чи «заяви» вже були написані, ну й очевидно був написаний сам титул протоколу, без дати. «Зізнання» починалося так:

— Я бандит (тут далі вписував слідчий персоналії в'язня)... член банди... і т.д.

Очевидно, не кожному в'язневі вдавалося прочитати те, що було написано. Ось так ми самі й підписували, що ми бандити і злочинці! Косолапов представився, аякже! Як «следователь отдела по боротьбі з бандитизмом». Ось, ким я став і куди попав!

Досі слідчий вів себе досить спокійно. Я сказав, що в моєму «ділі» немає жодного бандитизму і такого протоколу я не підпишу (я ще чувся козаком). «Советський слідчий» Дубенко не вмішувався до нас. Косолапов писав те, що я говорив, провіряв з протоколом КПЗ і діло майже закінчилося під «207» ст., як до кабінету ввійшов майор. Слідчі встали на привітання. Був це військовий прокурор, який провіряв працю слідчих. Він прочитав мій допит, задав кілька питань і подиктував до протоколу в моєму імені:

— Хочу внести нові уточнення і прошу «отложіть следствие», — чи щось в цьому роді, точно не пам'ятаю. Я хотів щось сказати, але мене вивели до почекальні.

В почекальні були разом чоловіки і жінки з різних в'язниць. Люди раділи з тієї зустрічі в дорозі до пекла. Розпитували, випитували. Розповів і я про свій випадок.

— Шикуйся, хлопче, на нічний допит. Дубенко має дуже сукаті кії, — сказав бородатий поліщук. І дійсно, вночі взяли мене на допит.

— Ти що, хотів советського слідчого обманути? — Почав Дубенко і впхнув мене у невеличке приміщення, що колись людям служило за кухню.

— Ти освічена людина, не може бути, щоб ти не належав до ОУН і напевно був провідником. Признавайся!

До чого признаватись? Я все розказав.

Ох, як витягли оті сукаті кії! По кількох ударах в голову, я впав. Тепер «дружба» двох «братніх народів» показала себе. Кії і чоботи — чоботи і кії! Здавалось, що долоні і голова відірвалися! По двох, мабуть, годинах випустили, щоб надумався, а то буде гірше.

В почекальні знов повно. Серед товпи виділявся високий хлопець. Багатьох його тут знало.

— Вище неба не повісять, нище землі не закопають, — все повторював ці слова ні то підбадьорюючи, ні то резигнуючи.

Побут в почекальні вночі був психічною тортурою. Виразно було чути зойки і крики тортурованих на допитах. Дівчата плакали.

Я примостився біля літнього дядька з гарною бородою. Так по дитячому було добре лежати біля старого поліщука з Костопільщини. Пригадався мені мій добрий тато!

— Хлопче, той високий, якийсь там колишній референт, зало-

мався і тепер слідчі використовують його для своєї роботи. Уважай, бо він на тебе цілиться, — сказав дядько.

— Дякую!

Справді «заломаний» ліг спати біля мене і завів мову про допит.

— Якщо ще раз візьмуть на муки, то підпишу їм, що захочуть, що напишуть, але сам на себе не буду видумувати, — сказав я.

Пригадав я собі зараз, що на слідстві найкраще мовчати, зокрема на тортурах, як говорив Остап. Тоді я заснув. Досі пам'ятаю благородний дотик бороди поліщука, тата!

Вранці «заломаного» вже не було. Дівчата дали кусень хліба. Коли привели на допит, прийняв мене сам Косолапов. Повторив вчорашній протокол і дав підписати. Чи ж справді «допоміг» мені «заломаний»? Пізніше стало відомо, що його ЧЕКА повісило публічно в місті.

По слідстві в ОББ мене не дали до старої камери. Остапа засудили на кару смерти. Ліневич, вчитель з Давидгородка, дістав 20 років каторжних робіт.

Одного дня, коли двері були чомусь відчинені, я зауважив на коридорі жінку, в хаті якої зустрів нас командир Верещака. Був тоді Савур, Матвій, Володимир і інші. Страшно подумати, а ну ж? Але тоді це найгірше ще не сталося.

В листопаді викликали мене на суд, якщо можна це назвати судом. Звався той «суд» военним трибуналом. Містився він в житловому будинку. Вкинули в підвал, де вже було кільканадцять осіб в'язнів, в тому кілька жінок. Було темно і вогко. Дивний наш народ! Адже ж кожний знав з чим звідси його виведуть, ніхто проте не нарікав, не лякався. Були бадьорими, а дехто навіть жартував. Вірили, що ми виграли, що ми все ж таки виграємо.

Поставили мене перед лицем «трибуналу». Суддя — жінка, майор НКГБ, рижка, ані слова по-українському. Два цивільні засідателі. Ані прокурора, ані свідків, ані адвоката, лише два солдати ззаду за спиною з гвинтівками і насадженими багнетами.

Суддя перевірила персоналії, сентенцію протоколу допиту і запитала чи признаюся до того, що написано.

По кількох хвилинах відчитала вирок — кара смерти!

В насолоду додала, що в тюрмі зможу писати «помілуваніє». Увесь судовий процес тривав не більше п'ятнадцяти хвилин.

Знов кинули в підвал. Стояв я в темному кутку і тихо молився Богові, що так щасливо пройшло слідство і просив, щоб дав силу гідно вмерти!

— Боже! Як довго терпітимеш наругу над народом Твоїм?!

Ще з одним смертником Янюком відвели нас до в'язниці номер 1. Дуже тяжко на душі, коли востаннє бачиш людей, і коли знаєш,

що дехто із них все ж таки вийде на волю, ще може дістане бачення або передасть листа на волю, а ти не маєш права, не можеш ані слова сказати про себе. Лишилось тобі лише одне — вмерти мовчки! Вмерти безіменно, лише як українець. Але чи то мало? А все ж таки болюче!

І знов підвал — в тюрмі номер 1. Солдати сказали зняти взуття, зробили обиск. Я скинув і онучі.

— Партянки бери.

— Нащо вони смертниківі?

— Дурак, ще не один город построиш родіні, — сказав чекіст, який був старшим в цьому «чистилищі», і впхнув мене в камеру та зачинив тяжкі залізні двері.

*

З темряви камери диволось на мене кількадесять очей. Сам Данте не видумав би більш жалюгідних істот, які лежали ниць, і одною з них стався я.

— Що, злякався? Через кілька днів і ти будеш таким, — сказав хтось. Поволі підводились з підлоги люди і сідали під стінами, бо не могли вже сидіти, не підпершись об стіну. В камері царив сумерк.

— Друже, то камера номер 14, в підвалі, — хтось ледь чутно мовив. — Тут увесь підвал запханий смертниками, наче «почекальня до раю», на той світ. Але відразу тебе не розстріляють, мушиш відчекати своє і перемінитись в тінь людини, як ми. Ну, а тепер розкажуй, що там на світі, як наші? Ти ж усе ж таки ближче був до світу й арештований пізніше нас.

Так почалося мое смертне життя. Пригорнув мене біля себе Гнат із Михайлівського району, що на Сумщині.

Перше вражіння? — Жах! Смертний вирок не зробив жодного вражіння страху, бо кожний революціонер готовий завжди на смерть і підготовляє себе до цього. Але до московської смертної камери не можна підготувитись, бо цього не можна уявити. Жах і мерзота!

Дивлячись на смертників, можна було подумати, що ти в дослідній анатомічній лябораторії, а довкола тебе людські кістяки обтягнені шкурою, або живі мумії.

*

Новий день розпочався від «підйому». Солдат-чекіст гримів у двері, відчиняв «кормушку» і гавкав — «падйом!» Через «кормушку» робили нам і провірку — наказували нам сісти під стінами або лягти ниць і так нас числили. Тоді подавали нам кип'яток, але не для гігієнічних потреб, а на... сніданок. На протязі дня да-

вали ще один раз по 100-150 гр. чорного хліба, а іноді замість хліба — квасу, заварене в воді борошно. На обід суп — навар із картоплі, або з іншої городовини. Рідку «їжу» подавали в жерстяних літрових посудинах, що їх називали мисками, але без ложок. Одну посудину давали на двох. Ми сідали один напроти одного і сьорбали (пили) оцей «суп» по черзі — раз я «сьорбнув» і подав посудину другові, він «сьорбнув» і давав мені, і так до споду миски. . .

Під вечір іноді ще раз давали кип'яток. Щоб дещо обманути голодний шлунок, декотрі пили більше кип'ятку, мовляв: де вода ляже, там хліб не ляже. Таке харчування швидко допроваджувало організм до скрайнього вичерпання і людина тільки існувала — втрачувала не лише фізичну силу, але й умову. І як не повірити в чистилище?

Біля дверей в кутку стояла «параша», тобто — «туалетная». Щоб підійти до «параши», ми держались стіни, а щоб сісти на ній — помагали кількох одному. На стінах залишались відпечатки наших пальців і долонь, якими ми обтирались. «Парашу» забирали з камери солдати, а на коридорі в'язні-битовики (криміналісти). Нам тоді казали відсунутись від дверей.

Камера була завдовжки п'яти метрів, а вширину дещо більше двох метрів. Під стелею невеличке вікно, як в пивницях, загратоване і забите козирком. Соняшне проміння ніколи сюди не заглядало. Зовнішня стіна товщиною була біля метра. На цій житловій площі камери номер 1 на переломі 1944-45 рр. сиділо. . . 42 (сорок двох) смертників. Спали ми «валетом», лежали лише на боці, лягали всі разом, змінювали положення на «другий бік» також усі разом. Витягнуті ноги діставали до підборіддя товаришеві, що лежав напроти, а його мені. Всі ми лежали на голій підлозі. Майже щоденно перевіряли міцність ґрат у вікні, стелі, підлоги і стін. Через «волчок» офіцер тоді верещав:

— Ложись на животи! Руки витягнуть по швам! Ноги в верх! Голову поверніть до дверей!

Тоді москалі вбігали до камери з великими дерев'яними молотками і гримали ними по віконній ґраті, підлозі, стінах, стелі. Не один молоток молотив і наші кості. Таке ж робили напередодні виклику на страту, з тією різницею, що не входили до камери, а лише, коли ми вже лежали «по правилам», оглядав нас через «кормушку» капітан НКГБ. Навіщо? Це був знак, що вночі заберуть когось на страту. І кожний підготовляв свою душу на цей момент, бо тіло вже було готове. За більш ніж два місяці мого перебування в смертній камері не було випадку, щоб, йдучи на смерть, хтось злякався, жалів, чи плакав, а діти були тут також. Всі бажали тим, хто ще лишався, волі! Члени Організації прощались окликом «Слава Україні»!

За час «смертної» один раз погнали нас до бані, що була в іншому крилі тюрми. На коридорі і тюремному підвір'ї чекісти зробили живий суцільний паркан, а нам казали бігти і молотили нас киями. Хоч вимитись в бані не було можна, бо не було мила, ні досить води, ані заміни білизни, то все ж таки ополоскане водою тіло здавалось легшим.

У бані, з сусідньої банної камери через дірку в дверях хтось крикнув. Була там група помилуваних і озвався Лебідь. Яке щастя! Я радів, що він помилуваний, а він, що я ще живий.

В «смертній» просидів я сімдесят дев'ять днів і ночей! . .

*

Увесь підвал тюрми був «заселений» смертниками. На переломі 1944-45 рр., випадки «помилування», тобто заміни смертного вироку на лагерні роботи, були дуже рідкими. Тут побував не так давно сам Лаврентій Берія і допильнував виконання вироків.

Якщо прийняти, що в підвалі було лише 16 камер (такий номер я завважив найвищий), а в кожній хочби по 30 в'язнів, то водночас в цій тюрмі було п'ятсот смертників. Але я не знаю, скільки було камер в дійсності і по скільки в камерах було в'язнів.

*

По кількох днях мого побуту в «смертній» до мене присунувся молодий юнак з великою бородою (ми всі були з бородами, вусати і з довгими чупринами, бо нас не стригли і не голили).

— Друже, звідки ви? — почав.

Я відповів.

— Розумію, — сказав він і легенько усміхнувся.

Щойно тоді я пізнав його: був це провідник молоді Острожецького району, Савула (?). Він давно вже хворів на туберкульозу коліна, а тут воно, не ліковане, розрослося як диня і ноги в колінах не згинались. Походив, здається, із села Княгинин. Серед своїх предків, як сам підкреслював, мав татарина. До Визвольного Руху вступив десь 1942 року і вся його діяльність, як і його товаришів, була спрямована в той час на боротьбу з німцями. Але ця боротьба була й національно-визвольною боротьбою українського народу. Стратили цього юнака ще в 1944 році.

Честь вам, молоді герої!

*

Сиділо в камері двох хлопців-братів. Один ще не мав шістнадцяти, а старший сімнадцяти років. Були із Чорторийська, поліського села, що на середньому Стирі. Вони вже сиділи в «смертній» пів року і так стовщили, що не могли розмовляти і вставати. Одного з них, старшого, в січні 1945 р. стратили.

На якій науковій теорії базується право великої імперії, що каже розстрілювати дітей?! Яку загрозу імперії становили ці діти? Ідучи на страту, мужньо прощались діти-брати!

*

В той час смертні вироки були масовими. Камери тюрем були переповнені, умови в них жахливі, що їх, крім німців і москалів, ніхто не видумав би. Але тут в камері ніхто не нарікає, не просить ласки, не жаліє. Ба! — співають на скільки сил вистачає. І цікавить їх, як там діє УПА?

Тобі, Україно моя, мій перший подих!
І подих останній Тобі!

*

Такий вже в тюрмі звичай, що в'язні виписують чи вискрібують своє прізвище — на пам'ять! — на стінах, на підлозі чи деінде.

Придивляючися цим написам, що повставали десятиліттями, можна зробити іменний перелік людей різних мов. Навіть під відпавшим тинком чи злущеною фарбою лишилися досить виразні написи з датами. Мінялись окупанти, а в'язниці були повні... Хтось дочитався, що в цій тюрмі сидів в осіні 1939 р. один з Радзівілів, аж його Сталін передав Гітлерові. Було відомо, що Радзівіл оселився тоді в Варшаві, користуючись всіма своїми землями і благами. Був він прийнятий Герінгом, у якого інтерв'ював в обороні польського католицького духовенства. Що ж, кожна людина повинна користуватись свободою. Це її натуральне право. Радзівіла також. Але... Радзівіл був «експлуататором народних мас Литви, Білорусії, України і Польщі». . . «злейший ворог і пороботітель» і т.д. і т.п., що, зрештою, було правдою. Тільки, чи він перестав ним бути, чи став другом советської власті, чи змінилася його князівсько-експлуататорська натура? Чи з класового боку вина цих хлопців з Чарторийська могла бути більша ніж князя Радзівіла? Тепер тут сиділи під вироком смерті колишні «піддані» Радзівіла — наймити, чвораки і просто поліські селяни з його маєтків. Хто має голову — нехай зрозуміє!

*

Хто ж справді були ці «лицарі відважні», як співала Леся Українка, що їх розстрілювала, вішала і ув'язнювала «робітничо-селянська влада»?

Перебуваючи на Волині, мені пощастило декого із них ближче пізнати і побачити їхні маєтності.

Перший командир відділів УПА, *Сергій Качинський* —

«Остап», син бідненького селянина в селі Піддубці, недалеко Луцька. Їхня господарка — хата і хлів під одним солом'яним дахом, навіть клуні не мали, а малу шопу. Брат був кравцем і музикантом, з чого й жив. Була ще в нього сестра. Сім'ю вивезли на Сибір ще в 1940 році.

Мостович Микола, член Проводу ОУН, син сільського священика з села Малин, на Дубенщині. Батьків вивезли. Сестра «Верба» була референтом КП до справ жіноцтва і головою Українського Червоного Хреста Північно-Західніх Земель.

«Карколом», рядовий член ОУН, син сільського пастуха десь з Луччини. В молодості був погоничем худоби в жидів, з чого утримував всю сім'ю.

Сергій Качинський згинув в бою з німцями весною 1943 року.

Мостович Микола згинув в німецькому концтаборі в Авшвіці. (До речі, рід Мостовичів виводився з українсько-жидівського подружжя).

«Карколом» загинув від кулі ЧЕКА.

*

Хоч чекали ми смерті, то все ж таки думали, ба — навіть мріяли, снились нам сни, а найбільше про обіди, вечері. Дехто оповідав про своє життя, дехто творив пляни майбутнього. Характерне, що люди з західніх областей досить добре знали про події в східних областях. Те, що ми знали зі школи як «труднощі», вони називали просто голодом 30-их років. Як в УССР була українізація, тут на ЗУЗ також проходив такий процес, але його творили самі люди і проти замірів польської держави. Ось характерна розповідь Остапа:

— Що я запам'ятав з дитинства? Найбільше врізалось в пам'яті, коли перед Великоднем треба було мене завезти до Св. Причастя. Мені було років п'ять, мабуть. Одягнули якомсь в лахміття старших братів, а взуття треба було позичити в сусідів. Досі пам'ятаю, як мама плакала! . . . В школі релігії вчив священик Василь Новоселецький — бідненько одягнений, вчив українською мовою. Розповів нам, учням, про такий випадок. Будучи священиком і парохом, Службу Божу в церкві служив він українською мовою і за це митрополит варшавський Діонісій покарав його на «моління» в монастирі та заборонив бути парохом. В ім'я Боже! Але це і так не загальмувало процесу українізації православної церкви. . . В бурсі жило нас трьох в одній кімнаті — я, Сергій і Стасік, поляк. Розмовляли ми по-українськи. Але, нашу розмову почув керівник бурси пан Гарасимович, влетів до кімнати з криком: — Ви не знаєте, що в бурсі по-українськи не вільно розмовляти?

Злість і розпач стиснули серце. Стасік підсів до мене і перепросив за глупоту керівника. Але, чи це була лише глупота?

В 1939 р., коли ЧА вступила на західні землі, серед багатьох льозунгів, що тоді нам привезли, ми писали й свої. Перед виборами ми вивісили на виборчому будинку льозунг — «Хай живе вільна Західня Україна!» І наш опікун, чи пак уповноважений на наш округ, тов. ст.ляйтенант Калюжний сказав зняти це гасло.

— Чому? Хіба тепер не буде Західня Україна вільною?

— Річ в тім, що від гасла «вільна» до «самостійна» лише один крок, — відповів. Так родилось і міцніло наше питання: — Чому?

— Чому ми на власній землі бідні і биті?

— Чому не можемо молитися своєю мовою?

І почали ми розуміти Шевченка, і Франка правильно. Трохи запізно, але зрозуміли. І то в один час і по обох боках кордону. З тією, очевидно, різницею, що москалі всіх тих, що розуміли, вимордували.

*

В грудні 1944 р., хтось вкинув нам в камеру газету в українській мові («для українців», як ми говорили). Газета за датою була стара. Але тому мабуть її нам вкинули. Було в ній повідомлення про смерть і похорон Митрополита Шептицького. Названо Шептицького «Князем Церкви». На знімці з похорону було видно «почотний відділ» червоноармійців.

Люди! Скільки облуди і підлости!

Україна знала, що «почотний караул» не для почоту йшов, не з шани до Великого Митрополита, а для «правопорядка», щоб запобігти патріотичним маніфестаціям. І не лише йшов там для цього «почотний», але і тисячі чекістів в цивільному. Так, ми це знали. Але були тоді у Львові люди, кореспонденти альянтів, які знали стільки, що бачили і що їм сказали товариші по перу — московські журналісти.

Дивлячись на цю стару газету, пригадалась розповідь К. Левицького про його розмову зі Сталіном (мабуть на переломі 1939-40 рр., точно не пам'ятаю). Отже, коли вже розмова з «наймудрішим» в справі, в якій Сталін наказав привезти Левицького до Москви, закінчилась, то Сталін сказав, щоб Левицький переказав А. Шептицькому, що він (Шептицький) у нього (Сталіна) мучеником не буде. І слова додержав. Ба! Наказав з гонорами поховати. Але, що тепер, по смерті Митрополита, буде з українськими греко-католиками?

(Продовження буде)

Валентин БОКОВСЬКИЙ

ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ

(Спогад)

(Продовження, 2)

Кат, сидячи за столом, для чогось вивертає кулю з набою, накажує Іваніву покласти долоню на стіл, висипає на долоню порох, закурює цигарку. . . і чекає. Тепер нам усім зрозуміло для чого це, але Іванів усеж таки заплющує очі. Тоді кат цигаркою підпалює порох.

Кат здіймає військовий ремінь з вузькою пряжкою, скручує його в качалку, заносить над головою і дивиться на Іваніва, а той на нього. . . В Іваніва мимоволі сплющуються очі, ремінь зі свистом пролітає над його головою і він перелякано прокидається. Кат повторює свою процедуру, а Іванів знову засинає, але цим разом пряжка з реміня влучає йому в око, і той від несподіванки та болю заверещав нелюдським голосом. А тоді немилосердно б'ють, декілька катів разом, ламаючи ребра і відбиваючи печінки й селізки.

— Довгополий скинь пенсне!

— Я не можу без пенсне. Мені без нього крутиться світ і я трачу рівновагу.

Кат деякий час залишає його в спокою, але потім знову нагадає те ж саме, а Довгополий повторює свої аргументи про рівновагу. Так повторюється кілька разів. І чого вони так прив'язалися до його пенсне?

Одного разу, коли Довгополий стояв, кат потихеньку підкрався до нього, пильно дивився йому в очі, провів долонею перед очима, але ні Довгополий, ані його очі на це ніяк не реагували — він закам'янів. Тоді кат вдарив його сильно в обличчя і пенсне полетіло на підлогу, а кати втрюх почали його бити ногами на підлозі, і били досхочу.

Довгополий перевів дух і, не встаючи з підлоги, промовив: «Звірі ви, звірі!» На підтвердження цього звірі несамовито кинулися на нього і знову почали бити. Довгополий знову перевів дух, і ледве чути промовив: «Звірі ви, звірі!»

Люті катів не було меж. Утворилася купа із чотирьох чоловіків і кати, поспішаючи бити, заважали в цьому один одному. Чути було тільки сопіння, хрипіння і стукіт чобіт. Нарешті вони вдо-

вольнилися і, розчервонівшись, важко дихали, але не стільки від втоми як від люті, яка їх душила. Довгополий вже нічого не промовляв. Сумління наше не завмерло, але ми свідки цього нічим не могли йому допомогти, а дали б зайвий привід також до катування своїм протестом. Ми стиснули зуби і мовчали.

«Стуло» — це не було простим позбавленням сну, це було абсолютне й безперервне позбавлення відпочинку на протязі дуже довгого часу, з метою виточити всі сили, знищити всякий спротив чужій волі, убити морально, зломити духово, залишивши тільки зовнішність людини. Заморозити її сумління, позбавити людину контролі над собою і перебрати цю контролю на себе, довести людину до стану ідеального сомнамбулізму, коли психічно людина знаходиться у всьому стані.

Сили вимотували не відразу раптово, а поволі, по кропельці, але безперервно: бо коли вжити дуже сильних засобів, тоді може наступити непритомність і резерва сил залишиться в потенції. Одночасно з цим виховували абсолютну слухняність і підкорення всякій їхній вигадці. Будь-яке намагання спротиву негайно подавлювалось.

Крім моральних страждань, тортурований до того ще терпів неймовірні фізичні страждання через різні болі від втоми й потреби відпочинку та сну. Важко мені навіть знайти відповідне слово для того, щоб вірно означити цю тугу за сном, неможливість спати в той час коли хочеться, хочеться спати понад всяку міру.

«Стуло» — це був вінець досягнення московських вчених-медиків, які були на послугах ГПУ. Це чортяча вигадка, проти якої навіть бліднуть китайські сади тортур, у яких тортури були піднесені до ступеня мистецтва, поезії і чеснот. А середньовічні інквізитори в порівнянні з ними виглядають грубими м'ясниками.

Я ще раз зробив переоцінку цінностей, і зважив свої і ворога сили. Так, я один непомірно маленький перед ворогом, без ніяких прав і фізична сила моя — ніщо. Я маю тільки невипробувані внутрішні скарби, яких не видно. Ворог має безмежні права і величезні засоби, які застосовує безоглядно на «якесь сумління». Значить, я можу триматися тільки своїми внутрішніми силами і використати те, чого не врахувало й не оцінило ГПУ, — я мушу за всяку ціну зберегти контролю над собою, взяти ініціативу у свої руки і чинити невидимий спротив. Я вирішив сам за собою слідкувати і не допустити, щоб я заснув, на момент заплющив очі, схилився чи обперся, заклав ногу за ногу — я не буду чекати перестороги ката, я буду сидіти як Будда. Я не дозволю собі на ніяке полегшення, мало того, я не дозволю собі щось їсти, а тому в мене й сумніву не з'явиться, що це я взяв ініціативу у свої руки, бо це буде виключно мій вибір. Це не буде оголошенням голодівки, бо

це в ГПУ не має сенсу. До того оголошення голодівки було б виявом спротиву, і я себе цим би зрадив. Крім того, я боявся, щоб мені не підсипали чогось до страви, бо ходили чутки, що в ГПУ застосовують якісь отрути, які роблять людей безвільними. Зате я буду примушувати себе пити багато води і збережу свій організм від самозатруення продуктами розпаду, в протилежному разі це було б самогубством. Таким чином я збережу контроль над собою, не дам катам знущатися з мене, збережу свою гідність і не дам підстави відбити собі печінки. Справді, за що мене бити і знущатися з мене, коли я так добре додержуюсь порядків пункту ч.2? Навіть і тут свої закони. Крім того, своєю «механікою» я досягну того, що найбільше за три доби я втрачу притомність, і таким чином зроблю затримку у вимотуванні моїх сил і цим заощаджу нервову систему. В цьому я дуже помилився, бо не дооцінив свою фізичну витривалість. Я дозволю собі уживати тютюн і цим підтримувати свій нервовий тонус у критичні хвилини, і це не суперечитиме моєму наставленню, бо тютюн не дає відживлення. Я негайно розтикав між товаришами недолі увесь свій цукор, і в думці побажав їм приємного апетиту.

Вже перша доба тортур виявилася дуже тяжкою: найгірше було між 10 і 1 год. ночі та перед світанком. Вранці почувалося легше, десь біля 12 год. дня знову важче, а між 3 і 5 год. дня знову легше.

Чи витримаю? А може трохи «признатися»? Алеж їм цього тільки й треба. Вони тягтимуть і тягтимуть з мене, і замість полегшити торттури я їх тільки підсилю до безконечности і цим нічого не досягну.

Тоді може «признатися» до кінця? Назвати імена своїх друзів, рідних і знайомих; людей які мене поважали і любили! Потім зустрітися з їхніми поглядами біля братської могили, а потім плюнути самому собі в очі, і з цим піти на той світ. Ну, а як мене не розстріляють в нагороду за мою «щирість» і я житиму на волі? Це значить втратити всяку повагу до самого себе, лишитися без усяких святощів, стати живим трупом — це вже гірше смерті і всяких тортур. Ні! Я буду триматися тільки так, як вирішив, другого наміру не може бути.

На другий день о 12 год. дня жінка-офіціантка із внутрішнього ресторану ГПУ принесла кожному з нас по маленькій тарілці на вигляд дуже смачного бульйону із шматочком м'яса в ньому, і по дві скибочки хліба грамів до 150 разом. Я віддав це Груновичу. Всі були дуже здивовані, а кат негайно записав це до журналу. Швидко після цього мене забрав конвоїр на допит до Ракіти.

— Як себе почуваєте? Їли щонебудь? Чому не хочеться? . . . То нічого, ви розстроєні, це з часом пройде і з'явиться апетит.

Наступного дня повторилося це саме. На цей раз Ракіта підозрі-

ло з під лоба кидав на мене часті погляди з різних боків і не дуже поспішав із порадами й питаннями. Але йому важко мене зрозуміти, і він повторює вчорашнє. На третій день повторюється знову те ж саме, але на цей раз Ракіта дуже непевний в собі. Страшенно кричить, злиться від того, що не знаходить пояснення моєї поведінки. Я ж дуже стриманий і лаконічний. Але все ж таки пояснити якось треба.

— Я не їм тому, що рішив помагати вам.

— Як це так?

— Ви сказали, що зробите з мене пляцок, і я прикладаю із свого боку всіх старань, щоб вам полегшити це. Але ви також переконаєтесь, що я не додаю більше нічого до того, що вже сказав вам.

— На біса нам здалася ваша допомога! Ми достатньо сильні, щоб обійтися й без неї.

— Це так. Але все ж таки ви не можете відмовити мені у праві допомоги Советському Союзові, а зокрема ГПУ.

Ракіта лаявся несамовито, бив кулаками по столі, намагався довести, що вони не потребують моєї допомоги. У цей час до його кімнати зайшов начальник того сектору, в якому мене допитували. І Ракіта звертається до нього:

— Ти тільки подумай, що каже цей недорізанний! Він каже, що не їсть для того, щоб допомогти нам!

Той глянув на мене байдужим поглядом і каже Ракіті: «Нічого. Ми будемо годувати штучним шляхом, від якого в нас навіть поправляються на 10 кг.

Штучного годування вони до мене не застосовували, а я так і не їв нічого до кінця тортур, хоч щоденно приносили їжу й для мене. Чи зрозуміли вони таємницю моєї поведінки? Важко сказати, але гадаю, що ні.

Катами були курсанти Республіканської Вищої Школи Міліції, які проходили практику в київському ГПУ, головним чином по конвоюванню арештованих із в'язниць до ГПУ і навпаки, і несли вартову службу по різних «пунктах» тортур, яких, як казали, налічувалось до 14. Зміна вартових відбувалася двічі на добу: о 8 год. ранку і 8 год. вечора. На пункті ч.2 крім вартового ката містився також караульний начальник. На пункті ч.2 одночасно перебували найбільше 7–8 осіб тортурованих. Нумерація пунктів ішла за ступенем суворости їхніх режимів. Рядом із пунктом ч.2 містився пункт ч.1. Різниця між ними полягала в тому, що пункт ч.1 був холодний: там зовсім не опалювалось і тортуровані весь час тряслися від холоду, а пункт ч.2 був гарячий: у нас безперервно палилося в грубці, і нам усім було млясо.

Один пункт називався «вертлява драбина», бо містився на спі-

ральних сходах, і там були сильні й холодні протяги. Був пункт, який звався «кіно», де тортуровані сиділи рядком, як у кіно. в повнісінькій темряві, а перед ними без перестанку включалися й виключалися різнокольорові яскраві світла. На таких пунктах кати змінювались значно частіше. На одному пункті застосовувались якісь гази, від яких заносило сіркою, і від них неймовірно боліла голова, а очі виглядали як криваві згустки.

Був пункт, який звався «карусель», де тортуровані знаходились у безперервному ходінні вколо один за одним. Один молодий студент, прізвище якого не можу назвати з мотивів його безпеки, з яким цяцькався слідчий, бачив таку картину: кімната, в якій половина підлоги спереду від дверей була викладена квадратними керамічними плитками. Там стояв стілець, на якому сидів вартовий кат. А друга половина підлоги у глибині уявляла із себе решітку із рурок, в яких протікала гаряча вода чи пара, а на цій підлозі стояв сивий, високий, худорлявий чоловік із жовтим виснаженим обличчям, босий із закованими до колін штанами. Він безперервно тупцювався на гарячих рурках, а перед ним з підлоги до висоти пояса стирчала рура, яка згори була зігнута в коліно, на цю руру була надіта сітка, як на газових світильниках, а з рури крізь сітку виходив газ, яким дихав тортурований. Цей газ згори висмоктувався великим конусом із бляхи, як над кухонними плитами, над головою тортурованого. Від газу розповсюджувався сірчаний сморід.

Виникає питання, для чого так багато пунктів і стільки різноманітностей їх уживання? Гадаю, що це був час випробування в ГПУ найбільше доцільних тортур.

Слідчі застосовували також так звані «вафлі». Це рурка із твердого картону, в середині якого міститься сердечник із свинцю. Простір між ним і стіною рурки туго набитий папером. Цей інструмент названо так тому, що по своїй конструкції він дуже нагадує вафлі — кондиторський виріб із тіста начинений білим кремом, які дуже були поширені в Києві. Вафлями били по голові того, кого допитували і цим порушували тканини в голові.

Закладали також між пальцями олівці, а потім стискали пальці. Дуже поширений був метод допиту, що звався «конвеер». Він полягав у тому, що багато слідчих допитували на протязі кількох діб безперервно, які змінювались весь час один за одним. Або допитували тільки ночами, беручи на допит вночі і відпроваджуючи до камери вранці, і так на протязі безліку ночей. Застосовували у різних формах воду, пускаючи дуже повільно краплі води на голову, або кидали до підвалу з підлогою залитою водою і там тримали дуже довго.

Прив'язували людину до дошки обвиненої матерією, а потім кидали це на підлогу, підіймали і знову кидали, і т.д. Це звалось

«хрест». Під нігті заганяли шпильки. Затискали пальці між дверима, — цей спосіб був уживаний дуже широко навіть у сільрадах, бригадах по розкуркулюванню, а також при викачуванні харчових продуктів від сільського населення.

Інсценізували розстріли: приводили до комендантури, зв'язували ззаду руки дротом, зачитували вирок, а потім вели до гаражу, пускали мотор, який ревів як навіжений, заводили до дуже вузького проходу в сліпий кут, в кінці якого була воронка для стікання крові. Коли арештований ішов до неї, із-заду чувся вистріл. «Невлучили!» Ну, що? Питаємо востаннє, признаєшся?».

А найчастіше вживали слідчі звичайну округлу ніжку від стільця, якою били-калічили людину без милосердя, навіть до смерті.

Кати були дуже задоволені з мене: в їхніх очах я був примірним тортурованцем, але двох із них не поділяли думки інших: один на прізвище Мороз, а другий, з дуже характерним для ката прізвищем — Діба. Карнач, молодий комсомолец з-під Кам'янця-Подільського, був особливо отрутною гадиною. Час його служби був для мене найбільше тяжким. Як тільки він приймав варту, то першим ділом біг переконатися, чи я ще є на пункті? Часто ставив мене спереду, щоб я був ближче до вартового, але йому незмінно доводилось розчаровуватись. Коли він здавав варту, то попереджував мене:

— Коли наступного разу я буду тут карначем, щоб ти, недорізаний, уже у всьому признався, і щоб я тебе не бачив на пункті. В противному разі, я доберуся до твоїх печінок і тоді... будь певний!

Одного разу він поставив мене спереду біля полицок, сам став проти мене, обпершись на полицки, голову підпер долонею і вперся поглядом в мої очі як удав. Вся його постать говорила — я маю час і свого дочекаюся. Очі йому горіли з ненависти і злости; у своїй уяві він наперед смакував розправу зо мною. Час від часу він облизувався лукаво із зачиненим ротом, або казав «ну, і штука!». Час ішов, а він був угортий. Мені було нестерпно тяжко. Я знав, що чекає мене якщо я заплющу очі і цим порушу припис. Я до болю зціпив зуби і ніяк не хотів здаватися перед ним. Щоб відпружитись, я з ненавистю і презирством дивився на нього. Це було вище всякої міри. Так пройшла година, друга, третя. Раптом він плюнув і відійшов. Мої товариші полегшено зітхнули — вони переживали може більше як я, бо катові знущання, коли не можна допомогти, дуже боляче на нас впливали. Напруження моє спало і я пожував тютюну. Карнач ліг на стіл спати і вкрився з головою шинелею. Нарешті я чую ясифовий шепіт ката Мороза «Вставай, недорізаний спить!». Я не спав, — я окам'янів. Я відчував, як до мене по котячому крадеться карнач, хочу вийти із оціпеніння, але ніяк не можу мобілізувати всю свою волю. Різко ви-

простовуюсь і бачу перед собою мефістофельську морду з протягнутою до мого обличчя рукою; я різко простягаю руку вперед і одштовхуюсь назад, його палець лякає в повітрі. На момент він взяв мене за плече, а я його за груди, але м'язи його зараз же обм'якли, він випустив мене і відійшов.

По третій добі маячіння поволі й непомітно почали входити в мое буття. Починається із звичайних буденних явищ: я підходжу до столу ката і помічаю на столі рядочок гарненьких різнокольорових олівців; вони тоненькі і яскраві, і так приємно стукають один об одного. Я беру їх цілу жменю і ховаю в бічну кишеню. Ранком згадую про них, але, коли не знаходжу їх у кишені, здогадуюсь, що то була галюцинація або сон на яву. Хочу перевірити, в якому стані чернетка моєї скарги-спростовання до прокурора, виймаю з кишені, акуратно розпростовую заломаний кут і розглядаю між ногами на дверях, але в цей момент мої папери влипають у білу фарбу і як у воді зникають. Я дуже журюся, що пропали такі цінні папери, але згодом забуваю за це. Через деякий час я знову хочу перевірити спростовання, знову виймаю з кишені, і повторюється те саме знову. І так багато разів. Горуновичу ввижаються гадюки. Вечорами, коли в рурі, яка проходить в кутку підвалу, починає щось дзенькати і шуміти, Горунович насторожується і заявляє: «О, гадюка піднімає голову і починає проявляти ознаки життя». Кати регочуться. Довгополий раптово чомусь не пішов, а майже поплив вперед, так немов його потягло магнетом. Ось він завмер на місці і дуже пильно дивиться на полицку, обережно простягає руку і хоче щось взяти двома пальцями, але раптово погляд його відірвався від полицки і пострибав по кімнаті — це метелик! Він пурхає по кімнаті. Ось він знову сів і Довгополий знову потягнувся до нього, завмер і розглядає його. Він складає і розкладає свої крильця. Який він гарний і безтурботний! Він так нагадує весняний соняшний день. Він саме життя! Ми так захопилися цією виразною картиною, витвореною хворою уявою і поведінкою Довгополого, що розсміялися разом із катом, але зараз же схаменулися і збгнули всю нашу трагедію та недоречність нашого сміху, і нам стало соромно. Але переважній більшості чомусь увижаються павуки, які лезять по руках.

Верхня частина моєї голови чомусь стала холодна, немов на ній був затиснутий холодний сталевий обруч; вона була мало відчутна, немов зрізана. Ноги розпухли і водянисте тіло нависло над краями черевиків.

Уява стала хворобливою; я став підозрілий і кожний клаптик паперу на столі у слідчого в моїй справі викликав у мене різні підозріння в тому, що ГПУ роздобуло якусь нову інформацію про мене, але я стримувався і не показував виду. На допити мене викликали 1-2 рази на добу, але я нічого слідчому не давав.

Якось Ракіта викликав мене на допит. За кілька хвилин він повів мене до другої кімнати: це був кабінет начальника Особливого відділу. За столом сидів сухорлявий, вродливий з випещеною зовнішністю наркоман, явно семітського типу. Запросив мене сісти. За кілька хвилин ще 5-6 осіб слідчих стали навколо мене. Я хотів закурити своєї махорки, але начальник заборонив, а один із слідчих пояснив мені, що начальник хворий і не переносить диму махорки. Начальник почастував мене своєю цигаркою. Доки я курив, вентилятор, який поставив услужливо один із слідчих біля віконця, відсвіжував повітря. Спочатку мене допитував начальник, а потім закидали питаннями слідчі. Я без великих труднощів давав собі раду в цій «перепалці». Потім взявся за мене знову начальник, задаючи мені без ліку одне й те ж запитання в абсолютно тотожній формі:

— Я дам зараз папір і ви напишете свої признання.

Я у свою чергу з такою ж одноманітністю відповідав, що мені немає в чому признаватися, я все сказав. Ситуація була до смішного дурна, і дуже хотілося змінити форму відповіді, щоб сторонні не подумали, що я дурний, або начальника вважаю за дурного. Але я переміг в собі це прагнення до «чемности» до самого кінця. Начальник очевидно мене гіпнотизував; він був зарозумілий демагог.

Коли ми з Ракітою були знову на коридорі, Ракіта був у гарному настрої і запитав мене з відтінком іронії:

— Може дати вам паперу і ви сядете тут на коридорі?

На це я відповів йому, що я дякую за люб'язність, але я досить вихований, щоб сідати просто на коридорі, а крім того я давно вже не їм і тому мені папір не потрібний. За мою відповідь він навіть не розсердився, очевидно він був солідарний зі мною.

Якось серед дня, коли я стояв, у дверях пункту з'являється Ракіта і з приємною усмішкою розглядає мене: «Ну, як ви себе почуваете?» Я здвигнув плечима й відповів: «Як бачите». «Може вас визвати на допит?»

Піти на допит, це значить трохи розважитись, пройти по свіжому повітрі, трохи відпочити, покурити, — це велика спокуса. Він мене випробовував; згодитися, то це означатиме, що я буду говорити щось нового. «Можете мене не викликати» — відповів я йому. Товариші, тріюмфуючи, глянули на мене, а Ракіта мовчки відійшов і довго після цього не викликав мене на допит.

(Закінчення буде)

Лариса БОГОРАЗ

ДОЛЯ НАТАЛІЇ КОСТЕНКО

(В російському журналі самиздату «ПАМ'ЯТЬ», історичний збірник, випуск 4, Москва 1979 — Париж 1981, був надрукований запис Лариси Богораз, дружини Анатолія Марченка, який недавно був закатований в советському концентраційному таборі. На мою думку, цей запис заслуговує на опублікування. С. Яворський).

Наталія Костенко була арештована в 1946 р. на своїй батьківщині, в одному з містечок Рівенської області в Західній Україні. Як і тисячі її земляків, вона, разом з батьком, брала участь в партизанському русі, спочатку проти німців, а потім проти «росіян», «советчиків». «Ми вже здавали собі справу з безнадійности нашої боротьби, де ж нам було утриматись проти Росії? Населенню малої країни проти цілої армії!» — говорить вона. Але нам не було де подітись, нас винищувано нещадно, до коріння. Хто виходив з лісів, щоб піддатися, тих забирали всіх, і жінок і малолітніх, не дивлячись, чи вони боролись з рушницею в руках, а чи були фельдшером або кухарем. Чи він кормив, чи лічив оунівців — ішов в тюрму, в заполярний край, в Сибір!». . . Батько Нат тієї згинув, нарвавшись на засідку, а вона все ж таки повернулась додому. Її арештували і відправили до львівської тюрми — «нас були тисячі» — судили воєнним трибуналом і, як багатьом рядовим учасникам національно-визвольного руху, дали по 10 років концентраційних таборів «за зраду батьківщині» (стаття 52-1 Карного Кодексу Укр. ССР) «Я своїй батьківщині не зрадила, моя батьківчина — Західна Україна. Я советську владу бачила менше ніж два роки, і лише тоді її зрозуміла, коли нас позаганяли в колгосп, і де ми всі стали жебраками. Прийдеш додому зі школи (я тоді вчилась в місті), не лише не було що взяти з собою, але й вдома не було що їсти. В мене ніколи не було советського паспорту», — розказувала Наталія.

Їй тоді було 24 роки, і вона була вісім місяців вагітна. Після суду, разом з іншими «мамками» і вагітними жінками, її відправили в тюрму при Домі дитини. Далі оповідає сама Наталія:

— Тут, в Домі дитини, можна сказати, було непогано. Не можна порівняти зі слідчою тюрмою. Там скупченість, бруд, голод. Кормили нас юшкою із кропиви і стухлою рибою — а я вагітна, мене

нудить, мені хочеться вертати не лише від смаку цієї потрави, але від самого її вигляду. Добре, що мої подруги ділились зі мною своїми передачами. Багатьом рідні пересилали передачі, особливо місцевим, львівським. А в мене не було нікого, хто міг би мені щонебудь принести. Старенька бабуся переслала одну передачу ще заки мене відправили до Львова. Сестра, після мого арешту, навіть не хотіла давати знати про себе, ні в тюрму, ні після того в концентраційний табір — боялась. Але для мене було найбільш прикрим те, що муж від мене відрікся: ні листа, ані передачі. Так сталося, що з приходом росіян його не було в Україні, і тому, лише тому, він не опинився в Українській Повстанчій Армії. В загальному, для більшості людей це була справа випадку. Очевидно, сам наш рух можна назвати народнім рухом, ніхто з нас не хотів советської влади, крім кількох советських активістів. Не всі ж десятки тисяч повстанців були активними борцями: дехто ішов разом з братом, батьком — як, наприклад, я сама. Який там з мене був свідомий борець! Багато пішло туди тому, що боялись кари за своїх рідних, які находилися в УПА — і очевидно не марно вони боялись. А в табори потім відправляли всіх, не розбираючи за що і чому. Звичайно, ті що залишились, то більшість з них не тому, що вони любили советську владу. Прямо так у них вийшло. Мій муж повернувся в Україну коли безперспективність повстанчого руху була очевидна. . . Ось так він і врятувався. Його не зачіпали, і він, видно, боявся, що, як він ходитиме до мене в тюрму, то і його заберуть. Могло б так і статися. Алеж я носила його дитину, і коли ми з ним вінчались у церкві, то ми обіцяли не покидати один одного ні в хворобі, ні в нещасті. І він обіцяв, але покинув. Син родився, а муж так нічого мені і не передав, навіть для дитини.

Ось так, в Домі дитини було гарно. Завідувачка, Анна Павлівна, була дуже добра жінка, співчувала нашій біді. На працю з тюрми нас не ганяли, треба було лише робити те, що потрібно біля дітей. І кормили нас не так як у слідчій в'язниці, навіть молоко давали. Ми могли прогулюватись з дітьми на подвір'ю, обгородженому не дуже високим парканом. Нас, «мамок», було там около 500, всі, як і я, «партизанки» (а по-советськи «бандитки» — «фашистки»). Мене взяла працювати на кухню. Коли родився мій Ігорчик, ще перед тим як я попала в Дім дитини, я написала бабусі, щоб вона дізналась, чи не візьме дитину свекор. І ось, більше ніж пів року після того, як я почала працювати на кухні, приходять наглядачка:

— Іди Наталка, там твій муж за дитиною приїхав, якраз оформлює документи. А тобі він передачу привіз. Іди, приймай.

— Як за дитиною?! Я йому не віддам!

— Алеж дитина вже в нього, за вахтою. . .

Я кинулась туди:

— Верніть мені дитину, я не погоджуюся її віддавати! Ми з сином йому не потрібні, він від нас відрікся!

Перед тим мої землячки, до яких з дому писали, переказали мені, що мій муж ходить з моєю подругою Галею і що вони збираються одружитись — зареєструватись у загсі, згідно з советським законом. Я його дуже любила і мені було дуже, дуже прикро.

Схопила я мішок з передачею і кинула його через цілу кімнату. — Нічого мені від нього не потрібно, а дитини не віддам!

Мене й наглядачки заспокоювали, і Анна Павлівна переконувала. Анна Павлівна шепоче мені:

— Що ти робиш, вас же всіх з дітьми цими днями заберуть на етап. Віддай дитину, пощо будеш його мучити.

Але я не віддала. Мабуть це було помилкою. Дослівно за кілька днів після цього нас дійсно взяли на етап.

І ще в мене була одна нагода врятувати сина від його нещасної долі. В Домі дитини працювала медична сестра, Гертруда, полька, яка не була ув'язнена. Вона й просила мене, і намовляла:

— Віддай мені Ігорчика, Наталко. Я скоро в Польщу поїду і візьму його з собою, він там у нас людиною виросте.

Ось нас вже у вагони запихають, а вона руки простягає:

— Ну, лиши мені дитину!

А я не могла. Очевидно, всі навколо, навіть наші рідні, дивились на нас як на тих, що вже загинули, нібито ми вже на тамтїм світі. Чому ж було чоловікові не женитись з Галею? Аджеж мене він вже стратив назавжди, ніби я вже померла. Скорше всього я дійсно помру (і скільки таких як я не вижили!). Але навіть коли не помру — то цих десять років, це ж вічність! А після них — невже ж ми вернемось? Невже ж нас пустять вернутись? Дотеперішнє життя скінчене, наше життя скінчене.

Мало хто вернувся. Так і доживаємо, дехто в Сибірі, а дехто за полярним колесом.

Син був тим єдиним, що мене в'язало з життям. Я просто не могла бути без нього, я не могла лишити його.

Потім, коли я зрозуміла, на які муки я взяла дитину (і це сталося дуже скоро), я не раз жалувала: треба було віддати його хоч Гертурді, або й чоловікові. Виростав би без матері — це все одно, так і сталося; зате в рідній хаті. Але тепер, коли він все ж таки вижив, виріс, став дорослим — я й сама не знаю, чи було це помилкою. Видно, що така доля була йому призначена.

Коли нас відправили, синові йшов восьмий місяць. І тут нещастя: ще в Домі дитини перестав ссати груди. Молока в мене було аж забагато, не відомо звідки воно бралось, а він не бере грудей. В Домі дитини ми його годували кашкою. А в дорозі чим мені

його годувати? Голодний, плаче, кричить, а ссати не хоче. Я кормила дівчинку однієї жінки, Іванки Миськів зі Львова. У неї молоко пропало. Чужу дитину кормлю, а свій кричить з голоду. Іванці рідні багато передач приносили, в неї ще і в етапі дещо залишилось, так вона мені білих сухарів давала. Отак націджу молока з грудей, розмочу сухарі, і Ігор з ложочки трошки поїсть.

Боже мій, яка це була тяжка дорога! Нас везли в Мордовські табори, про це ми дізнались. Наші замкнені вантажні вагони заганяли в кожний тупик по дорозі, і ми там довго стояли. Зі Львова до Потьми ми їхали з певністю два або три тижні. Їсти нам давали, як і всім ув'язненим на етапі; одного оселедця, а пити не давали. Ми кричимо, ми стогнемо: «Води, води!» Діти плачуть. Вагони замкнені. Конвоїр не відкриває — не можна. На третій або четвертий день дороги ми оголосили голодівку, вимагаючи чогось до пиття. Не беремо харчів. Тоді почали приносити нам воду. Але що з того? Раз на день принесуть пару відер, а заpastись немає в чому. Добре, якщо в когось хоч горнятко є. В мене було мале горнятко, але в ньому я мусіла розмочувати сухарі для Ігорчика. Ну, а як наберу, так все одно на довго не вистачить.

Гаряче, задушно. Діти почали хворіти, дістали розвільнення. Пеленки — шматочки, їх не те що попрали, але навіть прополокати немає як. Набереш у рот води, коли вона є, і не п'єш (а пити хочеться) — виливаєш з рота на шматку, щоб хоч змити забруджене, щоб в цю саму шматку дитину завинуту. Бувало, коли конвоїр більше людяний, він нас заспокоює: «Потерпіть жінки, вже скоро Мордовія!» Одначе, такі рідко траплялися, частіше справжній звірі: «Фашистки, сволота!» — кричуть на нас. І дітей їм не жаль. Думаєш: як так земля носить?

Нарешті довели нас до Потьми. Слава Богу, думаємо, кінчилися ті муки. Із Потьми, в інших вагончиках, повезли нас далі, ще кільканадцять кілометрів, і там висадили нас. Подивилась я на нас: стоїмо ми, у кожної на одній руці мала дитина, за спиною саморобний мішок з речами, в другій руці вузлики з брудними шматками — пеленками, самі теж брудні, очі позападали. «Вперед!» Погнали нас до зони, це ще кілька кілометрів пішки. Конвоїри нас оточують. Привели. Стали ми під брамою і стоїмо, чекаємо. Ледве на ногах тримаємось. Вийшов з вахти начальник. «Кого мені пригнали? 'Мамок'?! Не прийму. Мені робітники потрібні, а не дармоїди». Конвоїр з ним трохи посперечався і нас погнали назад. І так два або три рази. Ніде нас не хочуть приймати. Вкінці погодилися прийняти нас в шпитальній зоні, в третьому пункті табору. Там жіноча шпитальна зона, а поруч — мужеська шпитальна зона, і ще одна для працюючих жінок. Ось знов ми стоїмо під брамою, ноги вже нас не тримають, просимо чогось питися. А нас кожную перевіряють по особистим справам: прізви-

ще, ім'я, по батькові, стаття, термін ув'язнення, кінець терміну ув'язнення. . . Нас же п'ятсот осіб! Жінки-в'язні з робітничої зони принесли нам до воріт воду — конвоїр не дозволяє брати. Правда, вийшла начальниця шпиталю і дозволила нам напитися води.

Зате, коли нас врешті прийняли, перевірили і порахували, зразу повели в лазню. Ми ніби знов на світ народилися: дітей помили, самі помились, пеленки перепрала. Після цього — сортування. Дітей усіх у Дім дитини при шпитальній зоні, а матерей — у кого дитина менше року, то в тій зоні їх залишають, а в кого старша, цю переводять в сусідню зону для працюючих жінок. Мене залишили. Ігор ще рахувався грудною дитиною. Почали нас виганяти на роботу в сільгосп. Ось тут ми наїлись. Якраз була осінь, час збирання врожаю. Там морковку з'їси, там бур'яка. Картоплю приносили навіть до зони і там її варили. Тих, у кого діти в старшій групі, пускали до них раз на тиждень, у вихідний день. І це не погано, хоч побачиш свою дитину. А нам, «мамкам» з молодшої групи, ще краще. Ми кожного дня після праці з дітьми, і в обід нас до них з роботи ведуть — щоб кормити.

Сільське господарство за 4 кілометри від зони. Ось зрана на роботу — 4 кілометри, в обід до дітей — ще 4, після кормлення, майже бігцем, щоб встигнути — тих самих 4, а з роботи — знов 4 кілометри. Ці останні відчувались, як кілометрів десять.

Ігоря треба було кормити штучно, він же від грудей відмовився. Але мене все одно пускали разом з усіма на кормлення — і я була цьому рада. Молока в мене, як і раніше, було багато, і я кормила донечку Іванки і ще інших дітей докормлювала, у кого не вистачало молока. Скоро мене зарахували молочним донором; а це значило, що отримала підсилене харчування. Згодом лікарі запримітили, що я стараюсь в Домі дитини децю помагати: там попрятаю, там поперу, заступлю няньку коли потрібно. Внедовзі, коли звільнилось місце робітниці в дитячій кухні, мене назначили на це місце. Було кілька кандидаток — очевидно, багато з них хотіли б там працювати радше ніж на сільському господарстві. Але лікарі вирішили мене взяти.

Це було дуже добре місце ще й тому, що при кухні була відгороджена кабінка, і мене перевели з бараку там жити. І спокійніше, і чистіше, і, головно, дитина увесь час в мене на очах. Я була дуже задоволена і дуже старалась якнайліпше працювати, щоб тут залишитись. І з мене були вдоволені. Свобідні громадянки, які в таборі рахуються на якійнебудь посаді (звичайно), це жінки начальників, офіцерів), хочять отримувати платню, але не працювати, та щоб за них працювали ув'язнені. Свобідний кладовщик, завідувача дитячою кухнею, аптекар, та хто б там не був — можуть собі дозволити навіть на працю не приходити, якщо є ув'язнений, який за них цю працю виконає. А ув'язнені цьому раді, лише б не

попасти на загальні роботи. Я підходила тому, що все виконувала бездоганно, і мені можна було довіряти. Мені навіть довірили отримувати харчі в мужеській зоні і поза зоною.

Ігорчик підріс, почав ходити і говорити. Йому було вже півтора року. І тут хтось доніс до заряду, що ось в Домі дитини працює ув'язнена, якої дитині є вже понад рік. Таких матерів належало переводити зі шпитальної зони в робочу; в той час ув'язнених почали відсилати не в сусідню зону, звідки хоч у вихідний день пускали матерів до дітей, а на далекі лагерні пункти, на які вивозили потягами. Напевно хтось доніс, різні люди бувають, може хтось мені позаздрив, і на мое місце зазіхнув. Приїхала комісія із управління, нашої начальниці — догана, а мене і ще одну няньку, в якої дитині також було понад рік, наказали негайно вислати.

Я в той час вже в кабінці не жила, а знов в бараку. Наша мешканева зона була відділена від Дому дитини загороною з кільчастого дроту, де була вежа з вартовим. Але ми, з тією нянькою, рішилися на таке: вночі переповзли до плоту, віддерли дві дошки внизу і пролізли в діру. Напевно вартовий це зауважив, але на вмісне відвернувся. Все ж таки людина. Якщо б ми в мужеську зону перелазили, він би може і стріляв, але ми до дітей старались дістатися.

Пробрались ми в Дім дитини, я знайшла свого Ігоря, взяла його на руки і заховаюсь з ним. Він ніби відчував розлуку; я його колихаю, а він не спить. «Мамо не відходи, мамо не треба відходити!» Я плачу над ним, а він також плаче. Всю ніч до рана з ним просідила. Настав ранок, а я в зону не йду. Там нашу відсутність, очевидно, ще вночі зауважили, коли заходили в бараки з перевіркою. Але до рана не починали нас шукати. Ранішня перевірка — а нас немає. Етап збирають, а нас немає. Начальник режиму каже: «Я знаю, де вони. Де ж їм бути, як не в дітей». Прийшли за нами, і як ми не ховалися, нас, звичайно, знайшли. Наказують іти в зону, а я не йду, не можу, бо знаю, що увезуть від сина. Почали його в мене з рук брати. Він за мою шию тримається: «Мамо, мамо!». Я його держу і не віддаю. Принесли наручники, закували мене і потягнули силоміццю. Ігор у наглядача з рук виривається, кричить.

Я й не пам'ятаю, як мене на етап відправили. Можна сказати, що непритомною була. Хтось із жінок мої речі зібрав, хтось їх віз в етапі. Привезли в другу зону, швацьку. Я й працювати не можу, і ночами не сплю, плачу та плачу. Жінки, які з шпитальної зони в нашу верталися, кажуть мені: Ігор цілий час плаче. Матері приходять кормити своїх дітей, а він до них шкандибає: «А де моя мама?» Подруги кажуть мені: перестань плакати, перестань дитину мучити — поки ти тут побиваєшся, він там заспокоїтись не може.

Як лише кінчилась зима, нас усіх, жінок, відправили в дальній етап, в порт Находку. Зібрали, заладували у вагони і повезли.

А діти залишилися.

*

Це було весною 1949 р. Етап був великий, три тисячі жінок. Головним чином з Мордовії, але були і з Володимира, де були ув'язнені з Кубані. Всі були політичні, по 58-ій статті, «фашистки».

Нас помістили в тій самій зоні, де перебували карні злочинці, яких називали «жучками». Вони почали нас грабувати. Встанеш ранком — твій мішок розв'язаний або розрізаний, всі твої нещасні лахи випатрошені, а що краще, то його вже немає. І нам самим ні сна, ні спокою. Скандали, бійки і вдень і вночі. Слова не можна сказати, бо поб'ють і ножем зарізати можуть, вони ж усі ножі мають. Ми почали вимагати, щоб нас від них відокремили, але хто там нас послухає! Там, в Находці, все табори, табори, табори, там таких ув'язнених сила-силенна. І все транзит. Звідтам усіх на Колиму відправляють. Нас також повинні відправити. Хто там журиться, що нас грабують і ріжуть. Нас три тисячі, а там може сто тисяч ув'язнених: одних відправляють — других привозять.

Тоді ми оголосили голодівку — цілковиту. Одного дня не беремо ні пайки, ні води, і другого і третього. Вже, можна сказати, викінчуємось. Але ми не відступаємо. Була в нас тітка Нюся зі Львова, яка каже: «Не може бути, щоб на голодівку не було відгуку, їх же про нас питатимуть». І правда, спочатку не звертали на нас уваги, а за кілька днів прийшли до зони начальники — може навіть з Москви. Так у нас говорили. Пообіцяли відокремити нас від «жучків». І вже на другий день вивели нас з тієї зони. От таке ми чули від людей: пощо голодівка, що вона дає? А все ж таки щось дає.

Вели нас, вели, вели — кілометрів, мабуть, сорок. Привели в поселення Уй. Там зона порожня — казали, що японська, вся розбита, розгромлена. Бараки гнилі, печей взагалі немає, ні одної. Спати також немає на чому. Зате й охорони майже немає: наш тритисячний етап привело лише двох вартових. Один, здається, виконував обов'язок начальника режиму (і в той сам час начальника табору, іншого начальника там не було). Другий — ніби вартовий. Але втікати звідтам все одно не було куди. Ось в цьому таборі ми прожили до глибокої осені. А восени нас знову повезли в Находку. Кілька днів ми провели в таборі (але не з «жучками», а в сусідньому). А потім приплив пароплав, і нас попроварили через цілу Находку в порт, вантажитись. За нами палахкотіла величезна пожежа: «жучки», які нас обзивали «фашистками», спалили свою зону, щоб не їхати в Колиму.

На Колімі наш жіночий табір знаходився коло 60 кілометрів від Магадану. Спочатку, коли нас сюди привезли, тут нічого не

було, крім кількох бараків для начальників і наглядачів. Першу зиму ми зимували в шатрах. З Находки ми відплили восени, а коли туди прибули — там вже була зима, лютий мороз, сніг. За ніч волосся примерзало до стінок шатра. А ми всі розібрані, свого нічого немає, те, що в нас злодійки в Находці не вкрали, то позабирали наглядачки при першому ж «шмоні» (обшук при перевірці. — С.Я.). Видали нам казенний одяг: бавовняну чорну спідницю, таку ж куртку, бавовняну чорну хустку, тілогрійку. Ідем на працю як черниці, всі в чорному, лише шматки з нумерами білі — на грудях, на спині і на хустці, як кокарда. Мій номер був Д-832, так я з ним і проходила аж до самого звільнення.

А як ми голодували! Які ми голодні були, навіть повірити тяжко. Харчі нам привозили з Магадану, ми й самі дорого в снігу пробивали для вантажних авт. Так, поки той хліб довезуть, він увесь в замерзлу крихту перетворюється. Нам так і пайку видавали: морожене кришиво насипали прямо в жменю. Видадуть звечора (на роботу треба виходити дуже рано), лежить той хліб в головах на нарах, а ти його по крихті, по крихті до рота береш, і поки увесь не з'їси, нізащо не заснеш.

Я тим трималась, що вишивала; я колись дуже добре вишивала. Після відбою, коли інші сплять, я влаштовувалась біля лямпочки при вході, Наглядач заходить: -- Ти чому не спиш?

А я роблю вигляд, що направляю щонебудь своє.

— Ось зараз, скоро кінчаю, лише зашию тут. . .

Мені жінки офіцерів потихеньку приносили і матерію, і нитки, і я для них вишивала, а за це вони мені часом трохи крупы дадуть, або ще щось (також, очевидно, потайки). Я їм робила і занавіси, і обруси, і накидки. Може й тепер у когось із них ті речі залишились, може їх мами дочкам в посаг подарували. Лише, очевидно, ніхто не пам'ятає, що їх вишивала ув'язнена Д-832.

Наша жіноча зона працювала на лісоповалі. Сім кубічних метрів ручною пилою за день — така у нас була норма. Дерево треба не лише зрізати, але й сучки обрубати, і потяти на колоди потрібної довжини, і поскладати а рівні стоси.

Не знаю, як я вижила на тій Колимі, чому не померла. Правда, я сильно хворіла, ноги розпухали, як колоди. На другу зиму мене навіть звільнили від стинання дерев, лишали працювати в зоні: прибирати, дрова рубати. Ось раз прийшла жінка начальника табору і просить, щоб їй дали ув'язнену до дому для домашньої роботи. Післали мене. Я в них такий порядок зробила, все вимила, вичистила, білизну випрала. Вона подивилась і їй моя праця подобалась. З того часу вона все просила, щоб їй лише Наталку — тобто мене — присилати. Я в них все робила. Ось візьму білизну в таборову пральню, виперу, попракую, направляю де треба. І вона до мене добре ставилась, кормила мене, розмовляла, як з люди-

ною. А то ми вже й забули, що ми люди. Батьківщина, Україна, родина — виглядало, що всього того ніколи не було, що це був прямо якийсь сон.

Так ось, Надія Петрівна Лаптева, дружина начальника, якій я так зобов'язана, що до смерті її не забуду — дізналася, що я втратила сина і не можу знайти його. А я ще з Находки, з табору посилала запити. З Мордовії, з управління, мені взагалі не відповідали, а з Москви я отримала відповідь, що в них немає Ігора Костенка занотованого в їх документах. Надія Петрівна каже: «Пиши до Руденка (Генеральний Прокуратор Советського Союзу, — С.Я.). я їду в Москву і сама завезу твое прохання». Я написала. Відповідь прийшла того самого місяця: «Ігор Костенко знаходиться в дитячому домі в Куйбишевській області, в такому-то селі». Я зразу туди написала й описала, який він був, всі його прикмети і навіть де у нього родимка — під лівим оком. Я ще не вірила, чи то дійсно він? Могли дітей переплутати, скільки таких випадків було! Вони ж маленькі, свого ім'я, прізвища не пам'ятають. Наглядка дитячого дому відповіла, що це точно він. Тепер я хоч знала, що син живий і де він знаходиться. І йому сказали, що в нього є мати. Але він того ще не міг зрозуміти, йому тоді ще п'ять років не було. Мама він не пам'ятав, це для нього було лише слово.

Забрати його до себе я змогла лише після того, як мене звільнили. Мене звільнили перед реченцем — з огляду на стан здоров'я. Це було в 1954 р. Я недосиділа приблизно двох років. Вертатись мені не було куди і до кого: бабуня за той час померла. І я залишилась сама там, де мене звільнили — в Тайшеті. Написала до дитячого дому, що хочу забрати сина, а сама не знаю, як за ним поїхати: грошей у мене ані копійки. Але тут мені пощастило: звідти повідомили, що відсилають цілу групу таких дітей, як мій Ігор, до батьків, і всіх у ці околиці. Їх повезе виховниця, так, що треба їх лише стрінути на стації.

Майже зразу після того, як мене звільнили, я вийшла заміж. В пересильному таборі, в якому проходив процес мого звільнення, мене зацікавив один хлопець з мого містечка. Він також чекав на оформлення документів звільнення, і йому також, як і мені, не було куди вертатися. Ми з ним одружились і вже вдвох, родиною, очікували мого сина.

Стрічати Ігора на стацію пішов мій чоловік. Падав дощ. Мій чоловік загорнув його в свій плащ і приніс до дому на руках. Коли Ігор опинився в кімнаті, він оглянувся: сказав якимсь зухвалим тоном, навіть голос в нього був не дитячий:

— Так, ось яка ти, моя мама! Виявляється, що в мене і батько є!

На ньому були короткі вельветові штанята і рожева сорочка, а черевики на ногах такі подерті, що всі пальці були назовні. Я, очевидно, плакала; а він — ні, не плакав.

Нам було з ним дуже тяжко. Він крав, і ми нічого не могли з ним зробити. Зайдемо до сусідів — обов'язково щонебудь вкраде, хоч шпульку ниток. Ми вже вирішили ніде його не пускати. Почав у школу ходити і там в інших дітей красти.

— Синку, де ти взяв олівець?

— Знайшов.

Очевидно, вкрав. Почнеш йому доказувати: синку, нащо ти чуже береш, нащо обдурюєш? Насупиться, очі в землю впре і мовчить. Я напечу коржиків, тісточок — він потихеньку вкраде і сховає під подушку.

— Ігоре, не треба так робити, воно ж в скринці лежить, бери коли тобі лише захочеться.

Знову мовчить.

І гроші з дому крав. Ми вже з ним по доброму, а потім я навіть стала його бити. Чотири роки мучились; лише коли пішов до п'ятої класи, перестав красти. Видно, воно пройшло в нього.

Тепер Ігор вже дорослий, відбув військову службу, працює, вчиться. Я деколи почну йому розказувати як ми з ним на етапі мучилися, як мене в наручниках від нього відривали, а він за мене чіпався. Самий він, звичайно, цього не пам'ятає.

І не хоче пам'ятати.

А я — і на тому світі не забуду.

*Переклав з російського
Степан Яворський.*

Оттава 5 січня, 1987 р.

Пояснення деяких термінів в «Записі»

Передача: Харчова, або одежева пачка, яку передають для вжитку ув'язненої особи.

Етап: Перевіз ув'язнених з одного табору до іншого, або з в'язниці до табору, деколи дуже віддаленого.

Тупик: Сліпий кут на залізниці, де часом днями затримують вагони заки їх пустять даліше.

Кладовщик: Завідуючий магазином, в якому продають певні харчі, або переховують особисті речі ув'язнених.

Начальник режиму: Кагебіст відповідальний за дисципліну в таборі, або в тюрмі.

Відбій: Закінчення дня праці і пора для спання в таборах.

Тілогрійка: Куртка на ватованій підшивці, в якій ув'язнені працюють під час сильних морозів.

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

(Від 30.10.1986 до 21.4.1987)

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ:

Індивідуальні пожертви

Відділ СУБ (Едінбург)	ф.100.00
У.Т.К. (Галіфакс)	ф.100.00
У.Т.К. (Лідс)	ф. 50.00
У.Т.К. (Волтгем Крос)	ф. 50.00
Дмитро Шутак (Брадфорд) з нагоди переходу на пенсію, відсвятковане 28 серпня 1986 р.	ф. 25.00
І. Воловець (Манчестер)	ф. 16.00
У.Т.К. (Данді)	ф. 15.00
Василь Бойчук (Дарбі)	ф. 12.00
М. Матійшин (Чешант)	ф. 10.00
У.Т.К. (Глостер)	ф. 10.00
У.Т.К. (Бедфорд)	ф. 10.00
І. Смола (Айлесбури)	ф. 10.00
П. Смерека (Карлайл)	ф. 10.00
Василь Дубіль (Кіхлей)	ф. 10.00
Д. Лисак (Пітерборо)	ф. 8.00
Григорій Зьомбра (Іпсвіч)	ф. 6.50
Іван Колодчин (Манчестер)	ф. 6.00
Гр. Чабан (Брадфорд)	ф. 6.00
Т. Непіп (Рабі)	ф. 5.50

По ф.5.00: М. Мочерад (Олдгам), І. Мудрий (Глостер), М. Стухлий (Ковентрі), Я. Василюк (Брадфорд), М. Кузик (Волвергамптон), Петро Дюк (Ковентрі), М. Прихідний (Бедфорд), І. Карчевський (Брандон), В. Янківський (Болтон), В. Щербатюк (Лій), В. Петришин (Гайд), Ярослав Турянський (Манчестер), Е. Баран (Лідс), С. Стільбицький (Кент), Павло Гуляк (Лондон), І. Парубочий (Фелікстов), Василь Бойчук (Брадфорд), С. Цайклер (Мансфілд), О. Красій (Ковентрі), П. Макарчук (Кройдон), М. Путар (Кройдон), Петро Стасюк (Челмсфорд), Д. Василик (Брадфорд), М. Миколишин (Лестер), П. Гарбуз (Бері), Емерит (Ковентрі), Ф. М. (Довер), І. Сухар (Бері), Ф. Плескун (Авон), В. Чопей (Ноттінгем),

П. Кицик (Манчестер), П. Рутецкий (Лондон), П. Гусак (Бері), Домка Походай (Бедфорд), В. Петришин (Бедфорд).

По ф.4.00: А. Гуцман (Фелікстов).

По ф.3.00: М. Волошинович (Волвергамптон), М. Глушко (Лій), М. Мадилюс (Бедфорд), О. Довбуш (Лестер).

По ф.2.50: Відділ СУБ (Болтон), В. Гладчук (Болтон), Гр. Чеканський (Гілфорд), П. Зарічний (Айлесбури), М. Шутка (Брадфорд).

По ф.2.25: Лука Вербовий (Волтгам Крос).

По ф.2.00: Ф. Яроцький (Брадфорд), М. Кривінський (Ноттінгам), Гр. Керничний (Брадфорд), М. Панас (Брадфорд), О. Журак (Брадфорд), С. Андрушків (Ковентрі).

США:

Т. Свердан (Йонгстовн)	\$45:-
ООЧСУ. 41-ий Відділ (Бруклін)	\$25:-
ООЧСУ. 50-ий Відділ (Голівуд)	\$25:-
В. Сироватка (Детройт)	\$20:-
Вол. Гладун (Рочестер)	\$15:-
Сімеон Костів (Льонг Айлянд Сіти)	\$10:-
Ярослав Дацків (Нью-Йорк)	\$10:-
Осип Васків (Ельмвуд Парк)	\$10:-
В. Бреславець (Мінеаполіс)	\$ 7:-
Е. Галушак (Денвер)	\$ 5:-
Семен Кріслатий (Клівелаянд)	\$ 5:-

КАНАДА:

Теодор Гуменюк (Вінніпег)	\$40:-
Микола Лужба (Ст. Катерінес)	\$20:-ам. дел.
М. Андрухів, проф. (Монтреаль)	\$20:-
Люба Левицька (Монтреаль)	\$15:-
В. Паїк (Едмонтон)	\$10:-
Іван Іванчук (Вінніпег)	\$ 5:-
М. Чуйко (Бурнаби)	\$ 5:-
Вол. Вараниця (Монтреаль)	\$ 5:-
Стефанія Космина (Вестон)	\$ 5:-
Антін (Доманчук (Монтреаль)	\$ 5:-

АВСТРАЛІЯ:

Люба Кулик (Бераля)	\$35:-
---------------------------	--------

Андрій Данилюк (Бераля)	\$25:-
Павло Колодницький (Парадайс)	\$11:-
Й. Дикий (Моні Друїт)	\$10:-
І. Млиновський (Кройдон Парк)	\$ 5:-

НІМЕЧЧИНА:

О. Баран (Мюнхен)	НМ 10:-
В. Мосса (Мюнстер)	НМ 10:-

ФРАНЦІЯ:

мгр І. Вергун (Сайнт Павл)	фф.100:-
Пієре Лепех (Моузах)	фф. 50:-

БЕЛЬГІЯ:

Іван Федько (Серіанг)	бф. 2.000
-----------------------------	-----------

ШВЕЦІЯ:

Г. Кузь (Гетеборг)	шк. 500
--------------------------	---------

ПРИЄДНАЛИ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ДЛЯ ВШ.

М. Бартків, Канада	2
О. Коваль, Бельгія	1
Григорій Цебрій, США	1
Шлях Перемоги, Німеччина	1
Зголосився сам, США	1